

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN HAYATI, DÜŞÜNCE DÜNYASI VE ETKİLERİ

Şevket Özcan - Higashitotsu Kutluk

Abdürreşid İbrahim'in Hayatı, Düşünce Dünyası ve Etkileri

Şevket Özcan - Higashitotsu Kutluk

Yayın No.:

ISBN:

E-ISBN:

Basım Sayısı: 1. Basım, Ekim 2024

© Copyright 2024, NOBEL BİLİMSEL ESERLER SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir.

Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik

ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

"NOBEL BİLİMSEL ESERLER" bir Nobel Akademik Yayıncılık markasıdır.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-

Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-

Redaksiyon: Meliha Uysal -meliha@nobelyayin.com-

Kapak Tasarım: Sezai Özden -sezai@nobelyayin.com-

Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Asiltürk -mehtap@nobelyayin.com-

Kütüphane Bilgi Kartı

Özcan, Şevket., Kutluk, Higashitotsu.

Abdürreşid İbrahim'in Hayatı, Düşünce Dünyası ve Etkileri / Şevket Özcan - Higashitotsu Kutluk

1. Basım, XII + 280 s., 13,5x21,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN:

E-ISBN:

3 ANAHTAR KELİME RİCA EDİYORUM

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı Mh. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA

Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65

Sipariş: siparis@nobelyayin.com- **E-Satış:** www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com

www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa, Kırmızı Kedi, Arkadaş, D&R, Dost, Kika, Kitapsan, Nezih, Odak, Pandora, Prefix, Remzi

Baskı ve Cilt: Ada Matbaacılık Yayın San. Tic. Ltd. Şti. Sertifika No.: 44093

ASO 1. Organize Sanayi Bölgesi Anadolu Cad. No:4 Sincan/ANKARA

ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN TÜRKİYE İÇİN ANLAMLI

Prof. Dr. Seyfettin Erşahin*

Giriş

Kuzeydoğu Türklerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944) çok seyahat ettiği için “seyyah-ı şehir” ve çok konuştuğu, iyi hatip olduğu için de “hatib-i şehir” olarak bilinir. Ulema kökenli olup kadılık görevi yaptığı için aynı zamanda “Reşid Kadı”dır. İslam dünyası başta olmak üzere Avrupa’dan Japonya’ya Kore’ye Çin’e kadar geniş bir coğrafyaya seyahat etmiştir. Aslen Özbek olup Sibirya-Tomsk’da doğduğundan Tatar olarak tanınır. Tahsilini medreselerde ülkesinde ve Medine’de almıştır. Siyasi, fikri, ilmi ve dini faaliyetleri ile dönemine ve sonrasına iz bırakmıştır. 87 yıllık ömrünün bir kısmını Türkiye’de geçirmiş, Osmanlı-Türk tabiiyeti ile yaklaşık 20 yıl yaşamıştır. Hep Osmanlı Devleti’ni bir hâmi olarak, Osmanlı Hilafetini bir dinî-siyasî bağ, Osmanlı ülkesini de vatan olarak görmüştür. Bu tutumunu ömrü boyunca sürdürmüştür. Zaman zaman İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasına gelip kısa sürelerle kalmıştır.

Burada, A. İbrahim’in fikri eğilimi, Osmanlı/Türkiye ile ilişkisinin kronolojisi, Türkiye’deki faaliyetleri ve en önemlisi Türkiye anlamını ortaya koyma gayreti içinde olduk. Metodumuz literatür tahlilidir. Marifetperver, cedidci ya da ıslahçı diye tanımlayabileceğimiz A. İbrahim Türkiye’de tam da Osmanlı Hilafet rejiminden

---

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Türkiye Cumhuriyet rejimine geçiş döneminde bulunmuştur. Bu bağlamda Türkiye için anlamında da şu soruların cevaplarını aradık:

A. İbrahim'in Osmanlı/ Türkiye'ye etkileri? Osmanlı Devleti'ne bakışı ve onu kurtarma çabaları? Pan-İslamizm/İttihad-ı İslam/İslamcılık, Pan-Turanizm/Türkçülük, Cumhuriyetçilik, Batıcılık gibi yaşadığı dönemin başlıca akımları karşısındaki tutumu? Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid'e bakışı? Trablusgarb ve Balkan savaşlarına Osmanlı saflarında katılma gerekçesi? Osmanlıyı Rusya Müslümanları ve Dünya Müslümanları hakkında bilgilendirmedeki rolü? Osmanlı ilmi-fikri muhitinde hangi akımlarla ve kişilerle işbirliği ya da fikir birliği yaptığı? Osmanlının, Türkler daha da özelde Rusya Türkleri ve dünya Müslümanları için anlamı? Osmanlının emperyalizme karşı mücadelesi; doğu devletleri hassaten Japonya ile ilişkileri/ittifak arayışları? Osmanlının Japonların İslamiyete girmesinde yapabilecekleri? Rusya Türklerini Osmanlı topraklarına göçe teşviki? Yeni Türk Cumhuriyeti'ne bakışı? Türkiye'den ayrılıp Japonya'ya yerleşme sebebi?

20. Yüzyılın Şafağında İslam Dünyası

Abdürreşid İbrahim'in² Osmanlı/Türkiye için anlamını ortaya koyabilmek için kuşkusuz kısa da olsa yaşadığı dönemde olan 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın ilk yarısındaki dünyanın durumunu ya da anlamını, İslam dünyasının, daha da özelde Türk dünyasının anlamını tespit etmemiz gerekmektedir.³

² Hayatı hak. bkz. Eşref Edip, Meşhur İslam Seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi, İslam-Türk Ansiklopedisi, c.II, No:53-54, s.3-4; Mustafa İsmet Uzun, "Abdürreşid İbrahim", DİA, c. 1, ss. 295-297; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, TDV yay, Ankara, 1997; Abdürreşid İbrahim, Tercüme-i Halim ya ki Başıma Gelenler, Petersburg, Tarihsiz; Nadir Özbek, Abdürreşid İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü'in yayınlanmamış yüksek lisans tezi; Nadir Özbek, "Abdürreşid İbrahim İslamcı Bir Eylem Adamı", Toplumsal Tarih, S. 19, Temmuz 1995, s.7-12.

³ Son yüzyılların genel değerlendirmesi için bkz. Seyfettin Erşahin, "18. Yüzyıl". "19. Yüzyıl", "20. Yüzyıl", Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri, ed. İrfan Aycan, OTTO yay, Ankara, 2020, ss. 243-300.

Avrupamerkezli dünya anlayışı veya algısını belki de en bariz şekilde 19. Yüzyılda yaşadı insanlık. Batı dünyanın kahir ekseriyetini, siyasi, idari, iktisadi, fikri ve kültürel yönlerden sömürgeleştirmişlerdi. Müslümanlar da hem dünya üzerinde hem de büyük oranda kendi coğrafyalarında hakimiyetlerini kaybettiler, teslimiyet içinde iddialarından vazgeçtiler. Yüzyıl boyunca, bir açmaz haline düşerek bir yandan Batı sömürgeciliğine cevap olarak kökleri üzerinden ıslah hareketleri başlatırken diğer yandan söz konusu ıslah hareketlerinde Batı'dan yararlandılar veya onu referans aldılar. Bu tutum da dışarıdan bir çaresizlik veya teslimiyet alameti olarak okundu. 20. Yüzyıla bu halet-i ruhiye içinde girildi.

Avrupa

Siyasi-askeri anlamda, 19. Yüzyıl Avrupa için İspanyol İmparatorluğu, Fransız İmparatorluğu ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun yıkılması demektir. Bu durum Britanya İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu, II. Fransız Kolonyal İmparatorluğu gibi güçlerin öne çıkmasına imkân verdi. Rusya, çoğu Türk yurdu olmak üzere doğu Avrupa ve Asya'yı istila etti. Britanya adeta karşı konulamaz bir dünya gücü oldu. Hakimiyetini yüzyılın ilk yarısında Amerika-Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda, ikinci yarısında ise Asya-Hindistan ve Afrika'da hızla genişletti. Öyle ki 19. Yüzyıl sonlarında dünyanın beşte birini, nüfusun ise dörtte birini kontrol altına aldı. Adına Pax Britannica (Britanya Barışı) denen bu olgu Batı'nın çıkarlarına hizmet eden küreselleşme ve serbest ticaretin gelişmesini sağladı.

19. yüzyılda doğunun önde gelen güçleri Çin ve Japonya idiler. Çin 19. Yüzyılda büyük isyanlar ve siyasi kargaşalar yaşadı. Daima Britanya tehdidi altında kaldı. Japonya'da 19. Yüzyıla damgasına vuran Meiji Restorasyonudur. 1872'de İmparator Meiji bir nevi derebeylik olan daimyo sistemini kaldırıp güçlü bir merkezi hükümet kurdu. Reformlar samurai sınıfının ilgası, hızlı sanayileşme, hükümetin Avrupai tarza modernizasyonu ile tamamlandı.

İslam Dünyası

Bu yüzyılda İslam dünyası esas olarak Osmanlı Devleti, İran Kaçar Devleti ve Hindistan Babürlü Devleti tarafından yönetiliyordu. Müslümanlar hem siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda Batı'ya direnmeye hem de içeride ıslahat adı altında diriliş hamleleri yapmaya çalıştılar. İslahçıların genel hedefleri yaşanan sıkıntılardan kurtulmak için çare üretmekti. Yapılacak şey, durumun tesbiti ve tahlili arkasından, ümmete yeni bir ruh verecek, fikri, kültürel ve sosyal durgunluğu ortadan kaldıracak iradeyi harekete geçirmekti. Bu süreçte tarikatler gibi muhafazakâr yapıları, geleneksel usul ve müfredata sahip medresleri ıslah, bu arada da Avrupai ilmî disiplinleri ve teknikleri yaygınlaştırmak üzerinde durdular. İslam dini büyük oranda Batı üstünlüğünün getirdiği kavramlarla açıklanmaya çalışıldı. Bu bağlamda kimilerine göre İslam ve Müslümanlar için bir yozlaşmadır. Kimilerine göre de yenileşmenin yerli versiyonlarının bir ara zamanıdır.

İslam dünyasının en büyük gücü olan Osmanlı Devleti 19. yüzyılda dağılma aşamasına geldi. Fransız İnkılabının getirdiği özgürlük ve milliyetçilik rüzgarları Osmanlıya ulaştı. Avrupa kendi içinde milliyetçi hareketlere müsamaha göstermezken dışarıda destek verdi. Bu siyasetin de bir meyvesi olarak Osmanlı Devletin gayrimüslim tebaası arasında milliyetçi kıpırdanmalar ve isyanlar görülmeye başlandı. Başta Rusya olmak üzere Avrupalı büyük devletlerin de desteklediği bu hareketler sonunda bağımsız veya yarı bağımsız devletler doğdu. Osmanlı-Rusya arasında vuku bulan 93 Harbi'ni (1877-1878) müteakip imzalanan Berlin Antlaşması Balkanlardaki Osmanlı hakimiyetine adeta son verdi. Öte yandan Osmanlı Müslüman tebaası arasında da dini-siyasi nitelikli isyan hareketleri kendini gösterdi. Osmanlı'nın buhrandan çıkmak için 18. Yüzyıldan itibaren bir dizi ıslah ve tecdid adımı attıklarını biliyoruz. III. Selim'in Nizam-ı Cedid projesi (1789-1807), II. Mahmud'un ıslahatı (1808-1839), Tanzimat (1839), I. Meşrutiyet (1876), II. Abdülhamid ıslahatı ve İttihad-ı İslamı (1876-1908), II. Meşrutiyet (1908-1918) bunların başlıcalarıdır.

Osmanlı'nın Mısır eyaleti de 19. Yüzyıla sıkıntılı ile başladı. 19. Yüzyıla Avrupa işgallerinin ardından Osmanlı yönetimin vali olarak atadığı (1805) Mehmed Ali Paşa ile girdi. M. Ali Paşa ailesi Mısır'ı 1953 yılına kadar yönetti. Bu süreçte de Avrupalı güçler Fransa ve İngiltere arasında devam eden Mısır'da hakimiyet kurma yarışını İngilizler kazandılar. Bir yandan da Avrupalı güçler Mısır'ı Osmanlı sultanına karşı bir tehdit aracı olarak kullanmaktan da geri durmadılar. İstanbul-Kahire arasındaki sürtüşmeyi Şark Meselesi/Doğu Sorunu'nun bir parçası hatta ana gövdesi olarak tanımlayıp kendilerinde müdahale hakkı gördüler. Mısır'ın yaşadığı bu siyasi, sosyal, ekonomik ve fikri değişim ve dönüşümler ıslah fikirleri ve hareketlerinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Öyle ki burası 19. Yüzyıldan günümüze İslami fikri akımların ana merkezlerinden ve ilham kaynaklarından biri olam niteliğini hala korumaktadır.

Kadim bir Müslüman yurdu olan Hindistan'a gelince İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi adeta devlet halini aldı. 1857 Büyük Hindistan Başkaldırısı'nı kanlı bir şekilde bastıran İngilizler bölgeyi Britanya Krallığına bağladılar. Böylece Babüriler dolayısıyla da Müslümanların yüzyıllardır devam eden hakimiyetlerine son verildi. Müslümanlar o günden beri Hindistan'da azınlık durumundalar. Gelişmeler karşısında siyasi, sosyal, ekonomik ve en önemlisi kültürel bakımdan zor duruma düşen Müslümanlar yeni arayışlara yöneldiler. Kimileri bir yandan ıslahat yaparken bir yandan da her türlü maddi-manevi direnişi sürdürmeyi önerirken kimileri de yeni yönetimle uzlaşma içinde ıslahat yaparak var olmanın yollarını aradılar. Söz gelişi Seyid Ahmed Han Avrupaî eğitimin mutlaka uygulanması ve Avrupalılar'la (İngilizlerle) müslümanlar arasındaki güvensizliğin ortadan kaldırılması gerektiğini söylüyordu.

Kaçar Türkmen hanedanı yönetimindeki İran coğrafyası da 19. Yüzyıla sıkıntılı girdi. Sıcak denizlere daha açık ifade ile Basra Körfezine inmek isteyen Çarlık Rusya ve Hindistan'ı elde tutmak isteyen İngiltere arasında çekişmeye sahne oldu. Bu arada ıslahat hareketleri başladı. İran'da da siyasî ve sosyal ıslahat da İslamî ve Avrupaî olma üzere iki şekilde vücut buldu. Bunlardan ilkinin Şii

ulema ikincisini de Avrupa'da eğitim almış münevverler ortaya koydular.

Uzak doğu Müslüman yurtlarından Endonezya ve Malzeya gibi ülkeler de Flemenk (Hollanda-Belçika) istilasındaydı. Buralarda 19. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlayan ıslah hareketlerinin tetikleyicileri arasında sömürge yönetimlerinin getirdikleri Batılı kültürel değerlerden ve Hıristiyan misyoner teşkilâtlarının yoğun faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık ve endişeyi söyleyebiliriz.

Rusya Sömügesindeki Müslümanlar

Avrupa'nın “medenileştirme misyonu” adı altında başlattığı sömürgeleştirme projesinde zımnen söz konusu Türk coğrafyaları Rusların payına düşmüştü. Kazan, Kırım ve Kafkasya'yı 16.-18. Yüzyıllar arasında işgal etmişlerdi. Dinî ve ideolojik heyecan taşıyan Rus yayımcılar, Türkistan'ı da Avrupa-Rus medeniyetine kavuşması gereken bir bölge olarak gördüler. 19. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde kuzey ve doğu Türk dünyasının tamamına yakınında hakimiyetlerini kurmuşlardı. Rusya dünyada Britanya İmparatorluğu'ndan sonra ikinci büyük müslüman nüfusu bünyesinde bulunduran devlet haline geldi ve 1897 nüfus sayımına göre müslüman tebaanın toplam nüfusu 15 milyona ulaştı.

Rus istilaları bölge Türklerini bazı siyasi ve fikri arayışlara yöneltmişti. Bu arayışlardan biri “Marifetperverlik” ya da “Cedidcilik” adıyla kendini gösterdi. Tatarlar arasında A. Kursavi ve Ş. Mercani gibi alimlerin başlattığı, daha sonra M. Carullah gibilerinin katıldığı fikri harekete İ. Gaspıralı eğitimde usul-i cedid ile yeni bir ivme kazandırdı. Bu akım Türkistan ve Kafkasya'ya da ulaştı. Mesela Türkistan'da Özbeklerden M. Behbudi, A. Fıtrat, M. Kari, Kazaklardan İ. Altınсарın, Abay, Kırgızlardan Molda Kılıç, İşanali Arabayev ilk akla gelenlerdir. Azerilerde yenlik fikirlerinin en önde gelen temsilcisi ise M. F. Ahundzade olmuştur. Bu akım fikri ve fiili planda, geleneksel yapıyı yetersiz bulup, ayağa kalka-

bilmek, kurtuluşa ermek, çağdaş dünya ile barışabilmek için Avrupa tarzda yenilikler dillendiriyordu. Cedidcilerin önemli bir kısmı 20. Yüzyıl başlarında gerçekleşen Lenin önderliğindeki Sosyalist Bolşevik İhtilaline (1917-1920) destek vererek Türk yurtlarında Sosvyet hakimiyetinin kurulmasına yardımcı oldular.

Son bir kaç yüzyıl gibi 20. Yüzyıl da Batı'nın tahakkümünde geçmiştir. İnsanlık bu yüzyıla Batı'nın başlatıp bitirdiği I. Dünya Savaşı (1914-1918) ile girdi. Savaş sırasındaki teknolojik gelişmeler savaş yapma tarzını da değiştirdi. Savaş yıllarında yirmi milyon insan öldü. Dünyanın önde gelen güçleri İttifak Devletleri (Britanya, Fransa, Rusya – sonra yerine ABD) ve İtilaf Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Bulgaristan) olarak iki bloğa ayrılmıştı. Savaşın akabinde İttifak Devletler'nin mağlup devletlerin topraklarını da ilhak etmeleriyle güçleri daha da arttı. Bu arada Çarlık Rusya Bolşevik İhtilali ile yerini SSCB'ne bıraktı.

İslam dünyası 20. Yüzyıla önceki yüzyılın mirasını taşıdı. Bu miras büyük oranda siyasi, ekonomik, ilmi ve kültürel yönlerden Batı'nın gerisinde kalmışlık, çoğu yerde de sömürgeleşmişlik idi. Yüzyıla kendine ait bir imparatorluk, bir-iki "bağımsız" devlet ve hegemonyacıların yönetiminde girdi. II. Abdülhamid'in *İttihad-ı İslam/Müslimin* veya Batı literatüründe geçen haliyle *Pan-İslamcılık* siyaseti Müslümanları hem içeride hem dışarıda bir arada tutmaya ve sömürgeciliğe karşı ortak direniş cephesi kurmaya yetmedi. Ancak Müslümanlar ittifak ve ittifak fikrini, dini metinlerine de referans vererek, her zaman ve mekânda dillendirmeyi de bırakmadılar. Daha yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu tasfiye edildi, Kaçar İrani ve Afganistan gibi devletler Britanya tarafından yarı sömürgeleştirildi. Bağımsız durumda neredeyse sadece Osmanlı'nın yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti kaldı.

İslam dünyası siyasi, idari ve sosyal yönlerden böyle bir süreç yaşarken bir yandan da fikri ve fiili hareketlere sahne oldu. Bu hareketler hem olup bitenler hem de olması gerekenler ile ilgili fikri ve fiili tutum aldılar; teorik ve pratik izahlar yapmaya çalıştılar. Batı'da 18-19. Yüzyıllarda Hıristiyanlığa yönelik olarak ileri sürülen

“din terakkiye mânidir” söylemi 20. Yüzyılda İslam dünyasına “İslam terakkiye mânidir” şeklinde gelmişti. Şair Ziya Paşa bunu “İslam imiş devlete pâ-bend-i terakki. / Evvel yoğ idi işbu rivayet yeni çıktı” şeklinde ifade etmişti. Yüzyıl boyunca hatta günümüze kadar Müslüman dünyasının tamamında İslamın kültürel ve siyasi hayatın temeli olup olamayacağı sorusuna cevap aranmaktadır. Genel hatlarıyla söylersek artık bu yüzyılda ıslahtan çok inkılaptan söz ediliyordu. Bunun anlamı daha radikal, daha köklü değişim ve dönüşümler demektir. Zaten 20. Yüzyıla da bağımsız Müslümanlar “meşrutiyetçi” inkılaplar ile girmişlerdi: Osmanlı’da II. Meşrutiyet (1908-1918), Kaçar İranında Meşrutiyet (1905-1911), Rusya Müslümanlarında da Meşrutiyet (1905-1917) inkılapları gerçekleştirilmişti. Bu eğilim daha sonra *inkılap*, *sevre*, *ihtilal* ve *devrim* olarak devam etti.

“Cümlemiz aynı sefine içindeyiz” gerçeğinden hareket eden Müslümanlar sefinenin/geminin sahil-i selamete çıkarılmasında müttefik olmakla birlikte nasıl çıkarılacağına müteferrik idiler. Bir kısmı kurtuluş için İslamı veya İslam medeniyetini adres gösterirken bir kısmı Batı’ya ve Batı medeniyetine yöneliyorlardı. Bizim “dindarlar” demeyi tercih ettiğimiz ancak literatürde İslamcılar diye adlandırılan kesim İslam üzerinden hareket edenler yine İslam medeniyet dairesinde ıslah veya inkılaplar yoluyla bir kurtuluş öneriyorlardı. Batı değerleri üzerinden hareket eden “Baticılar” veya modernistler ise daha ziyade laik-seküler zihniyete sahiptiler. Söz konusu eğilimlerin fikri sosyal kökenlerine bakarsak İslamcılar çoğunlukla geleneksel eğitim kurumlarından yetişmiş ulema ve bu çevrenin insanlarından oluşuyordu. Baticılar ise ağırlıklı olarak Avrupaî eğitim almış münevverlerdi (aydınlar, ziyahılar). Ancak her iki kesimin arasında geçişler söz konusudur. Modernistlerin arasında ulema İslamcılarının arasında modernistler yer zaman yer bulmuştur.

İslamcılar körü körüne Batılılaşmaya karşı uyarıda bulundular, düşüşün yahut gerilemenin sebebinin İslam değil Müslümanlar olduğunu ifade ettiler. Onlara göre, asıl sebep Müslümanlar, insan-

lık tarihine İslam medeniyetini hediye eden sosyal, siyasi fikri ve ahlaki alanlardaki ilerlemeci tecdid ruhunu kaybetmeleridir. Bunu tekrar elde etmenin yolu dini düşünceyi tecdid etmek, yenilemektir. İslam dünyasının pek çok yerinde, hatta Batı'da, Rusya Müslümanları arasında bile faaliyetlerde bulunan "İslamcı-ıslahçı" Cemaledin Afgani (ö.1897) milletlerin/milliyetlerin teşkilatlanmalarının gerekli olduğunu söylüyordu. Batı teknolojisinin, kendi ruhi ve kültürel mirasları ve tecrübelerini muhafaza etmeleri şartıyla, Müslümanlarca alınmasının sakıncalı olmadığını dahası onları ilerletebileceğini ileri sürüyordu. Zira onun kanaatine Müslümanların Abbasiler dönemindeki altın çağının ürünleri Batı'nın oluşumuna ve bu günlere gelmesine önemli katkılarda bulunmuştur, öyleyse alınmasında bir sakınca yoktur. Afgani ile yakın ilişki içinde bulunan Muhammed Abduh (ö.1905) da bu görüşlere yakın durmuştur. Bu yaklaşım söz konusu dönemin Müslüman düşünürleri ve siyasetlerinin neredeyse tamamına yakınında vardı. Söz gelişi Osmanlı muhitinden Said Halim Paşa (ö. 1921 ve Mehmed Akif Ersoy (ö.1936) vb. şahsiyetler de kısmen ton farkı olmakla birlikte, benzeri fikirleri seslendirmişlerdir. Hindistan'dan Muhammed İkbâl (ö.1938) de, Müslümanların İslami değerlere sarılmadan bir dirilişi gerçekleştiremeyeceklerine, eskiden olduğu gibi güçlü ve mutlu günlere ulaşamayacaklarına işaret ediyordu. Müslümanların dünyada belirleyici ve hayati güç oldukları zamanlarda, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin bir ümmet olduklarına bunu da İslam ile sağladıklarının altını çiziyordu.

Asıl mesele İslamın kamusal alanda ve kimlikte yerinin ne olacağı idi. "Ümmetçi" İslam yorumları İtihad-ı İslam/Müslimin siyasetine, yüzyılın başında, içeriden ve dışarıdan itirazlar ve müdahalelerle son verilmesi yeni bir alan açtı. İslamiyet artık önemli ölçüde "milli devlet"in ihtiyaçları veya bakış açısıyla yorumlanıp tatbik edilme tecrübesi yaşadı. Bu süreçte İslamiyet iki kademeli bir indirgemeye tabi tutuldu. Arap dünyasında, ilkin bir "Arap milli" dini gibi, ikinci aşamada daha da indirgenerek bir "mahalli Arap" dini gibi muamele gördü. Söz konusu devletler bunun yanında İslamiyeti vatanlarının/coğrafyalarının gelenekleri veya tarihi mi-

rası ile telif etmeye yeltendiler. 20. Yüzyıl Müslümanları yine Batı kaynaklı sosyalizm-komünizm ideolojisiyle de sınava tabi tuttu. Yüzyılın başlarında çoğu Müslüman coğrafyada özellikle de Çarlık Rusya, akabinde Sovyetler Birliği içindeki Müslümanların bir kısmı belki de siyaseten İslam ile sosyalizm arasında benzerlikler olduğunu ileri sürdüler. Lenin'in Bolşevik İhtilali'ne (1917) destek verdiler ve SSCB içinde altı "bağımsız" ve daha fazla "özerk" ülke ve devlet şeklinde varoldular.

İslam dünyası ekonomi alanında iki gelişme yaşadı. Birisi İslam ülkelerinin dünya ekonomik sistemi içindeki varlık mücadelesi veya yerel/millî ekonomileri, diğeri İslami ilkelere hareketle özgün bir ekonomik istem kurma çabaları. Sanayileşmenin veya ileri sanayileşmenin henüz gelişmediği İslam dünyası büyük oranda klasik ekonomi anlayışı ve üretim araçları ile var olmaya çalıştı. Daha ziyade hayvancılık, tarım ve ticaret üzerinden geçimlerini yapmanın yollarını aradı.

Abdürreşid İbrahim'in Osmanlı/Türkiye Seyahatleri

İlk Seyahati

Abdürreşid İbrahim Osmanlı ülkesine ilk seyahatini 1890'da gerçekleştirdi. Tara'dan 10 öğrencisini getirip İstanbul Daru'ş-Şafaka ve Daru't-Tedris okullarına yerleştirdi ve ülkesine döndü. Bu arada, Tara'da yazdığı *Livai'l-Hamd* adlı risalesini İstanbul'da bastırıp gizlice Rusya'ya gönderdi. Eserinde Rusya'daki Müslümanlara Osmanlı Devleti'ne iltica ve göçe teşvik etti. Davetine uyan 70.000 kişi 1890'da Anadolu'ya geldi. Bunu duyan diğer Rusya müslümanları da çocukları için benzeri talepte bulununca Çarlık Rusya faaliyetlerini kısıtladı.

İkinci Seyahati

Abdürreşid Efendi 1891'de Ufa Mahkeme-i Şeriye'sinde (Dini/Şer'i İdare) kadı olarak göreve başladı. Bu sırada halkın sorunlarını çözmek için St. Petersburg'a gidip İçişleri ve Eğitim ba-

kanları dahil yetkilerle görüştü. Ancak bu faaliyetlerden hem Ruslar hem de Rus hükümetinin kontrolündeki Dini İdare yetkilileri rahatsız olup şikayet ettiler. O da hayatını tehlikede görerek 1894'te İstanbul'a geldi. Yaklaşık iki yıl geçimini kıymızcılık ve tarım ile sağlarken siyasi-ilmî faaliyetlerini sürdürdü. 1896'da Avrupa'ya gitmek üzere ayrıldı.

Bu gelişinde de İstanbul'da edebi, dini, fikri ve siyasi çevrelerle yakın ilişki içinde oldu. Onlara Rusya Müslümanlarının durumunu anlattı. Hemen faaliyetlere başladı. Rusya Müslümanları hakkında yazdıkları ile bir yandan Osmanlı kamuoyunu aydınlatıyor bir yandan da Rusya'ya gizli yollardan gönderiyordu. Yine İstanbul yıllarında *Çolpan Yıldızı* adıyla yazıp gizlice Rusya'ya gönderdiği kitabında Çarlık rejiminin Müslümanlara yönelik zulmünü anlattı. Bu eser Rusya Müslümanlarının ilk siyasi belgesi niteliğindedir.⁴

Üçüncü Seyahati

Abdürreşid Kadı 1902-1904 arasında yine Japonya'ya gidip hem Rus-Japon ilişkileri hem de Japon-Müslüman ilişkileri üzerine çalıştı. Rus-Japon ilişkileri hakkında II. Abdülhamid'e rapor gönderdi. Asıl faaliyeti Japonların İslamiyete ilgisi ve onlara yönelik irşad idi. Ancak yine Rusların baskısıyla ülkeden çıkarılınca İstanbul'a döndü. Ruslar Osmanlı Devleti'nden onu sınır dışı etmesini istediler. Nihayet 1904'te Rusya'ya geri verilince Odessa limanında iki hafta hapis tutuldu. İç kamuoyundan gelen baskılar üzerine serbest bırakıldı. Rusya'da tekrar siyasî-ilmî faaliyetlerini sürdürdü. 1906'da ülkeden çıkmak zorunda kaldı. Uzun bir seyahatin ardından 1910'da Hac ibadetini ifa edip Hicaz demiryolu ile Beyrut'a oradan da gemiyle İstanbul'a geldi. Osmanlı vatandaşlığı almak için Hariciye Nâzırlığı'na dilekçe verdi. İstanbul'da aktif olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü'ndeki Hey'et-i İlmiyye faaliyetlerine iştirak etti.⁵

⁴ Abdürreşid İbrahim, *Rusya İmparatorluğunda Müslümanlar: Çoban Yıldızı, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi yay, haz. Seyfettin Erşahin, Ankara, 2015.*

⁵ İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994, s.92-93; Özbek, *agm*, s. 11.

İstanbul-Osmanlı Coğrafyası Faaliyetleri

İstanbul'daki yazıları ve konferanslarında *Osmanlı Devleti, İslam dünyası Rusya Müslümanları ve Japonya* olmak üzere dört konu üzerinde durdu. Ona bu imkanı sağlayanlarında başında Mehmed Akif (Ersoy) geliyordu. Akif ile yakın dostluk kurdu. Akif, onun vaazlarından birini ya da o güne kadar duyduklarını *Süleymaniye Kürsüsünde* adıyla 1912'de şiir diliyle yayınladı. Bu eseri daha sonra Safahat'tına da ikinci kitap olarak aldı.⁶ Akif onun üslubunu ve ona olan ilgiyi şöyle anlatıyor:

*“Zaten hazretin meclisi de öyle değil mi? Binlerce huzzara karşı irad ettiği hutbelerde memleketine mahsûs şive ile İstanbul şivesini mecz eyleyerek, hiç bir parlak cümleden, mutantan bir terkîbden imdat istemeyerek gayet açık bir lisan ile yürüttüğü mülâhazat cemaati meshur ediyor (sihirliyor); namütenahi söylese insanın nâmütenahi dinleyeceği geliyor.”*⁷

Bir şiirinde de onu şöyle tavsif ediyor:

*Kimdi kürsüdeki bir bilmediğim pir amma / Hiç de bigane değil kalbe o cazip sima.
Bembeyaz lihye-i pakiyle beyaz destarı / O mehib alnı, o pek munis olan didarı,
Her taraftan kuşatıp bedri saran hale gibi, / Ne şehamet, ne melahat veriyor ya Rabbi.
Hele gözler iki mihrak-ı semavidir. / Bir şuatıyla alevlendiriyor idraki.
Ah o gözlerden inen huzme-i nurânurun, / Bağlı her târ-ı fû-sunkârına bin ruh-i zebun.*⁸

A. İbrahim İstanbul'da 1910'da *Teârûf-i Müslimîn* adıyla 32 sayı devam ettirebildiği haftalık bir degi çıkardı. Dergi adını Kur'an'ın “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi teârûf etmeniz/tanımanız için sizi boylara ve kabilele-

⁶ Mehmed Akif Ersoy, Safahat, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1990, ss. 130-162.

⁷ Mehmed Akif, “Gayet Mühim Bir Eser”, Sırat-ı Müstakim, 7 Receb 1328, c. 4, added: 97, s. 323, Mehmed Akif Külliyyatı, 5, haz. İ. Hakkı Şengüler, Hak yay, İstanbul, 2000, s. 90.

⁸ Safahat, s. 136

re ayırdık. Allah katında en değerli olanımız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanımızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.” (Hucurat 49:13) ayetinden almıştı. Bu, aynı zamanda İdil-Ural Türklerinin Rusya dışında çıktıkları ilk dergi idi. Müslümanların Tanışması / Bilişmesi anlamını taşıyan dergide İslam dünyasının birbirlerini tanımasını hedeflemişti. Bu hedefe matuf A. İbrahim İslam dünyasının meseleleri, özellikle maarif/eğitim, dini konular gündeme almış, siyasi meselerler, özellikle Pan-Turanizm, Pan-İslamizm üzerinde durmuştur.⁹ Yine 1911'de *İslam Dünyası* adıyla bir dergi yayınına başladı. 22 sayı sonra kapatmak zorunda kaldı. Bunda da Rusya Müslümanları ve Balkan Savaşı ağırlıklı makalelere yer verdi.

A. İbrahim esas faaliyetlerini *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* aracılığıyla yürüttü. Sırat-ı Mustakim muhiti onun için konuşmalar (vaaz-konferans) düzenledi. Aynı zamanda, Asya ülkeleri, Japonya ve bazı İslâm ülkelerine yaptığı seyahat izlenimlerini ve değerlendirmelerini içeren 41 yazısını yayınladı.¹⁰ Sultanahmed, Ayasofya ve Şehzadebaşı gibi meşhur camilerde, kulüplerde, hatta Sultanahmed Meydanı gibi açık alanlarda konuşmalar yaptı. Seyahatlerinde gördüklerinden hareketle, Avrupa'nın İslam dünyası başta olmak üzere dünyadaki istilasını ve sonuçlarını anlattı. Sibiryalı Meşhur Seyyah-ı Şehir” veya “Hatib-i Şehir” diye takdim edildiği konuşmalarına binlerce kişi katılıyor, hatta dışarılara taşıyordu. Sırat-ı Müstakim'de bazı konferans ve vaazları yayınladı.¹¹

⁹ Müzeyyen Altunbay, “Sibirya'dan Japonya'ya Bir Türk Seyyah: Abdürreşid İbrahim Efendi ve Te'ârûf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 9 Sayı: 45, Ağustos, 2016, ss. 527-535; Bu arada “Pan Turanizm, “Yine Pan Turanizm ya ki Akvâmi Türk Birleşmesi”, “İttihad-ı İslam”, “Taleb-i Ulum ve Şakirdân”, “Hindistan ve Mısır”, “Türkiye'nin Bekâsi”, “Girid Üçün Can Feda”, “Terakki Nasıl Olur,” “Hacı Babalar”, “Donanma-ı Humayun İnesi”, “Bizim Maliyemiz”, “Diyaret Namına Dilenmek Bize Sanat Olmuş”, “İran ve İraniler” gibi makaleler yazmıştır.

¹⁰ M. Suat Mertoğlu, Sırat-ı Müstakim Mecmuası: Açıklamalı Fihrist ve Dizin, İstanbul: Klasik, 2008, s. 15.

¹¹ Söz gelişi Şehzade Kulübü'nde “Ahval-i Alem-i İslam Hakkında” (Sırat-ı Müstakim, S.85 (İstanbul, 8 Nisan · 1328), s.118-123); Bursa'da: Alem-i İslam-Şarkın İntibahı ve İstikbali Hakkında” (Sırat-ı Müstakim, S.91-93 (İstanbul 20 Mayıs, 3 Haziran 1326), s.226-268); Yalova'da: “Müslümanlar Çalışırsa Yaşayacak” (Sırat-ı Müstakim, S.99 (İstanbul 15 Temmuz 1326), s.355-357). Vaazlar: “Mevaiz-i Diniyye: Te'ârûf-i Müslimin”, (Sırat-ı

Bu arada, Eşref Edib'in girişimi ile *Alem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet* adıyla yayınladığı hatıraları toplumda büyük ilgi gördü.¹² M. Akif, buna dair "Gayet Mühim Bir Eser" başlıklı bir yazı kaleme aldı. Burada seyahatnamelerin önemini belirtirken Osmanlı veya Müslüman kamuoyunun Avrupa hakkında bilgi edinmek için çok sayıda kaynağa sahipken doğu ya da İslam dünyası hakkında yeterli ve nesnel bilgilere ulaşamadığının altını çizdi. Bu arada Avrupalıların hassaten müsteşriklerin Doğu hakkında yazdıkları eserlere verdikleri bilgilere güvenilemeyeceğine şöyle dikkat çekti:

"Evet bilad-ı Garbın ahvalini tasvir edecek seyahatnamelere bizde lüzum olsa bile, ihtiyacımızı bertaraf etmek her zaman elimizdedir. Çünkü o gibi eserleri gerek kendi lisanında, gerek tercümelerinden bol bol okur, elhasıl Avrupa hakkında istediğimiz kadar malumatı istediğimiz eserlerden alabiliriz.

Lakin Asya'yı hangi eserlerden öğreneceğiz? İtiraf etmeliyiz ki dünyada en az bildiğimiz kıt'a varsa o da menşeimiz, kendi meleketimiz olan Asya'dır. Bu eski dünyadaki bitmez tükenmez bilâdın en meşhurlarını yalnız isimlerini bilmek suretiyle tanırız; o mütevenni iklimlerde yaşayan akvâmın lisanlarına, ahlâklarına, âdetlerine dair; o da yanlış olmak şartıyla, pek az şey biliriz.

Vakia Garplı seyyahlar Şarkı da gezerek birer seyahatname yazmışlarsa da onlara ne dereceye kadar itimad olunabilir, bilemem. İbrahim bey ile bir gün Şam'da oturuyorduk. Söz müşarün ileyhın Avrupa'daki müsteşriklerle buluştuğu devre intikal etti: Burada isminin söylemek biraz kabalık olacak, bir müsteşrik kendisine Tibet hakkında yalan yanlış bir yığın malumat verirken sol elini göstererek: 'Bak! Benim bu elim işte orada sakat oldu' demiş. İbrahim Bey de bu vakiayı yine o memlekette birine anlatınca karşısındaki: 'Hay maskara herif hay! Size öyle söyledi ha? Ayol o anadan dogma sakattır. Hatta çocukken biz onu çolak! çolak! diye kızdırdık' demiş. Şimdi bu kadar cesur yalancıdan kimsenin gidip göremeyeceği memleketler hakkında neler beklemezsiniz!

Müstakim, S.161 (İstanbul 22 Eylül 1327), s.71-73); "Müslümanları intibaha davet hakkında" (Sırat-ı Müstakim, S.89 (İstanbul 6 Mayıs 1326), s.191-194).

¹² Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, I, yay. Eşref Edib, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul, 1328/1910.

...Sözü uzatmayalım, biz Asyamız hakkında doğru malumatu doğrudan doğruya Abdürreşid Efendi hazretlerinden alacağız.

...Ben çoktan beri bu kadar samimî, bu kadar müfîd lâkin bu kadar müessir kitap okuduğumu hatırlamıyorum. Araplar 'Söz ruhtan çıkarsa ruha girer; ağızdan çıkarsa kulağın hududunu aşmaz.' derler ki ne kadar doğrudur! Bakılsa Abdürreşid'in yazısında hiç bir sanat yok, hiç bir incelik yok. Lâkin hiç bir sanatın, hiç bir inceliğin ruhta husule getiremeyeceği teessüratı bu tabii, samimî sözleri ani bir surette hâsıl ediyorlar.

...Vakıa Abdürreşid'in bu seyahatnamesi insana o kadar keyif vermiyor. Çünkü bir çok acı hakikatleri olanca acılığıyla, olanca üryanlığıyla gösteriyor, şarkın emrâz-ı içtimaîsini ortaya döküyor. Lâkin hastalık bütün a'râzıyla, edvârıyla/devirleriyle meydana çıkmalıdır ki müdâvatı/tedavisi kabil olsun, esbabı bertaraf edilebilsin."¹³

Akif'in burada işaret ettiği sorun kadar önemli ki hala çözülemedi. Müsteşrikler Doğu hakkında çoğu yalan yanlış bilgileri yüzyıllardır üretilen kamuoyuna sunuyorlar. Bunda kasıt da aranabilir. Namlı Kemal bu boyuta daha önceleri dikkat çekmiş bulunuyor.¹⁴

¹³ Mehmed Akif, "Gayet Mühim Bir Eser", Sırat-ı Müstakim, 7 Receb 1328, c. 4, added: 97, s. 322-323, Mehmed Akif Külliyyatı, 5, haz. İ. Hakkı Şengüler, Hak yay, İstanbul, 2000, s. 86-88.

¹⁴ Şöyle diyor Avrupa Şarkı Bilmez adlı yazısında: "Vakıa içlerinde taharri-i hakikat [gerçeği araştırma] arzuları avalim-i ulviyede [yükseklerde] insan var mıdır, yok mudur bilmek için binlerce ashab-ı mütalaayı [araştırmacıyı] birçok faraziyyat ve istidlalatla [varsayım ve çıkarımlarla] uğraştıracak kadar ilerlemiş olan bunca ümem-i fazıla [geleşmiş milletler], bizim gibi bayağı kirpiklerine bağlanmış denilebilecek derecelerde karip [yakın] olan bir yerin halini görememek gariptir.

Lakin vatandaşlarımız bu yolda sakim sakim [yanlış yanlış] fikirlere düşmesinler. Kabristan-ı fenada gunde-i sükun olan [kıpırdamadan yatan] ecdatlarının esatir-i selef [destanları] kuvvetiyle amak-ı vicdanından [vicdanının derinliklerinden] istihraç-ı hakayka [gerçekleri ortaya çıkarmaya] çalışmaktayken mader vatanın [anavatanın] kucağına, birbirine mülâsik tevemler [yapışık ikizler] gibi yekvücut olarak düşmüş oldukları bir milletin mahiyetinden haberdar olmazlarsa ağreb olur [garip olur].

Biz ise Avrupa'yı bu vukufsuzlukta mazur tutarız. Çünkü İslam'a dair malumat alabilmek için bazı dostlarımızın müfiteyyatından [iftiralarından] başka bir membaları yoktur. Mesela bir İngiliz İstanbul'a gelmiş. Yangın topu işitmiş. Yanında olan Rum tercümanından sebebini sual etmiş. Tercüman, Beyazıt Kulesi'nde olan sepetleri göstermiş: "İşte bak, iki adam asmışlar, onun için şenlik ediyorlar" demiş. Şimdi birçok ahad [kişi] içinde kule, darağacı zannolunuyor. Türkler daima adam asarlar ve astıkça ilan-ı sürur ederler itikadında bulunuluyor.

Bir kıssahan birtakım hikayeler ihtira etmiş [uydurmuş]. Onun iğfaliyle [kandırmasıyla] harem daireleri odalıklar, kapatmalarla memlu [dolmuş] birer mastaba-i sefahet [zevk ve eğlence yeri olarak] biliniyor.

Trablusgarb Savaşına Desteği

Zor zamanlarında Osmanlının daima yanında olan A. İbrahim asker değildi, ama icabında cepheye koşup adeta moral subaylığı yaptı. Henüz vatandaşlığını bile almamışken 1911 yılında İtalyanların Osmanlı toprağı Trablusgarb'a asker çıkarması ve işgali üzerine savaş çıkmıştı. O, hem fitratı gereğı hem de durumdan vazife çıkarak cepheye gitme kararı adlı. Şöyle diyor:

– “Şaşkınlıklar zâil olur olmaz herkes Darü'l-Harb'e gitmeye başlandı, ben de duramadım, bir ateştir kalbimi kapladı. Gitmeden rahat olamazdım, vakta ben yaşlıyım, elimden birşey gelmez, fakat hiç olmazsa cihad edenlere su vermeye yararım!”¹⁵

Bu amaç ve niyetle önce deniz yoluyla İngiliz işgalindeki Mısır'a gitti. Burada tebdil-i kıyafet bedevi kılığında deve sırtında Derne'ye ulaştı. Bir yandan Bingazi ve Trablus cephelerinde sıcak çatışmalara katıldı, bir yandan da yerli Müslümanları işgalcilere karşı harekete geçirmek için konuşmalar yaptı, cihad fetvası dağıttı. Beş ay kaldıktan sonra dönüşte de bu savaşla ilgili dünya müslümanlarını ve Osmanlı toplumunu aydınlatma ve teşvik mahiyetinde konferanslar verdi. Bu konuşmalarından birinde söz konusu savaşın sadece Osmanlı ile İtalya arasında bir savaş olmaktan öte bütün ümmeti hatta insanlığı ilgilendiren bir boyut taşıdığını vurguladı:

“Bu gün bizim memkeletimize düşman tecavüz etmiştir, bilhassa bu memleket düşmanının tamah ettiği bu kıta bizim bir vilayetimizdir. Burayı düşmanın tasallutu üzerine ehl-i İslamın zimmetine müdaafa vazifesi düşer. Şeriat dünyadaki bütün müslümanları bu babda alakadar görüyor. Zira bu muharebe her ne kadar Trablusgarb'a

---

... Biz de her ne vakit Rusyalılar, Lehiler, Rumlar filanlar gibi başka lisanlarda uğradığımız isnadati [iftiraları], yine o lisan halkına ifham edebilecek [anlatabilecek] surette redde muktedir olursak, Avrupa' da efkâr-ı umumiye pek çabuk Şark'ı öğrenir, pek çabuk hakkımızı teslim eder. Namık Kemal, “Avrupa Şarkı Bilmez”, İbret, no: 7, 1289-1872, Zeynep Çelik, Avrupa Şark'ı Bilmez: Eleştirel Bir Söylem (1872-1932), Koç Üniversitesi Yay, 2019, s. 59-62.

¹⁵ Abdürreşid İbrahim, “Afrika'da Mücahidin-i İslamiyenin Ahvali ve İslamiyetin İstikbale Dair I”, Sebülürreşad, c. I, sayı 2, 25 Mart 1330, ss. 28-30, İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, TDV yay, Ankara, 1997, s. 70.

münhasır gibi görünüyorsa da netice bütün alem-i İslamiyet ve insaniyete sirayet etme ciheti var.”¹⁶

Bu konferanslara cevaben dünyanın çeşitli yerlerinden mektuplar gelmeye başladı. Müslümanların maddi-nakdi yardımlar toplamaya başladıklarını, gönüllülerin de yola çıktıklarından bahsediliyordu.

Bu savaş A. İbrahim ile Enver Paşa'nın birbirlerini yakından tanımalarına ve yakın dostluk kurmalarına da vesile oldu. Cephede tanıdığı Enver Paşa ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Enver Paşa hızır gibi herkesten önce yetişti, en büyük vazifeyi o gördü. Yoktan bir ordu teşkil ederek büyük ve şanlı milletimizin namus ve şerefini bütün cihana tanıttı. Milyonlarca Arabın kalbinde Paşalık unvanını aldı.”¹⁷

Trablusgarp'tan dönüşünde Sadrazamı ve aynı zamanda Hariciye Nazırlı olan olan Said Halim Paşa'nın (ö.1921) imzasıyla Ekim 1913'te Osmanlı vatandaşlığına geçti.¹⁸

Balkan Savaşında Desteği

Akabinde, bir yıl sonra 1912'de patlak veren Balkan Savaşı sırasında Edirne'nin düşman eline geçmesi üzerine çıkarmakta olduğu *Alem-i İslam* dergisinde İslam dünyasını bu cihada katılmaya çağırarak yayınlar yaptı. Çağrıya dünya müslümanları olumlu cevap verdiler. Maddi yardımlar toplanmaya ve cephe için gönüllüler teşkil edilmeye başlandı. Japonya'da bazı gazeteler siyah çerçevelerde özel haberler yaptılar. Bu, A. İbrahim'in genelde İslam dünyası, özelde Osmanlı adına dünyada kamuoyu oluşturmasının başarılı örneklerinden biri olarak tarihteki yerini aldı. Edirne 10 Temmuz 1913'te Bulgarlardan geri alınınca İslam Dünyası dergisinde yazdığı “10 Temmuz Edirne Bayramı” adlı yazısında “...Bu gün yüz bin lisan ile şükredelim, Elhamdülillah Edirne tekrar bizim oldu”

¹⁶ A. İbrahim, Afrika'da Mucahidin, s. 30, Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim, s. 71-72.

¹⁷ A. İbrahim Afrika'da Mucahidin, s. 29, Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim, s. 71.

¹⁸ Caner Arabacı, “Abdürreşid İbrahim'in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı”, Akademik Sayfalar, C. 14, Sayı 19, ss. 290-303.

diye sevincini bildirip bunun milli bayram ilan edilmesini teklif etti.¹⁹

Harb-i Umumi/I. Dünya Savaşında Desteği

İki yıl sonra 28 Temmuz 1914'de Harb-i Umumi/Cihan Harbi ya da daha sonraki adlandırma ile I. Dünya Savaşı çıkmıştı. Osmanlı Devleti de 30 Ekim 1914'te İtilaf Devletleri safında savaşa dahil oldu. Karşı safta İttifak Devletleri içinde bulunan Rusya 1914'te Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'yu işgale başladı. A. İbrahim buna bigâne kalmayıp askere moral vermek için cepheye koştu. Enver Paşa'nın emriyle Teşkilat-ı Mahsusa'da görev aldı. Daha çok Rusya Türkleri ile faaliyetlerde bulundu. Rus-Alman çatışmaları sırasında Almanlara esir düşen içinde Müslümanların da bulunduğu Rusyalı askerleri örgütlemek için Berlin'e gönderildi. Esir kamplarında irşad ya da propaganda mahiyetinde *Cihad-ı İslam* adıyla bir dergi çıkardı, bir de mescid açtırdı. Nihayetinde Osmanlı saflarında çarpışmaya ikna etti. Onlardan "Asya Taburu" adıyla bir birlik oluşturdu. Bu birlik söz gelişi Irak cephesinde İngiltere'ye karşı savaştı. Yine savaş sırasında 1918 yılında İsviçre'ye Rusya Müslümanların haklarını dünyaya duyurması için büro açmaya gönderildi. Bir ara, İsveç'in başşehri Stockholm'de kurulan *Rusya'daki Gayrirus Milletler Cemiyet*'inde Rusya Müslümanları temsilciliği de yaptı.²⁰

Ancak 1918'de I. Dünya Savaşı bitince yenilgiden sorumlu tutulan Talat Paşa hükümeti düştü. Sonuçta, esir Türklere sağlanan destek de durdu. Bu aşamada, Türkiye'de bulunan esir Türklerin önderleri ve aydınları da Osmanlı topraklarını terketmek mecburiyetinde kaldılar. Bir kısmı davlarını anlatmak için Avrupa'da giderken A. İbrahim anavatanına dönmeyi tercih etti. 1918'de Osmanlı ülkesinden çıktı.²¹

---

¹⁹ Abdürreşid İbrahim, "10 Temmuz Edirne Bayramı", İslam Dünyası, c.1, sayı 11, sene 1331, s. 1, İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, TDV yay, Ankara, 1997, s. 73

²⁰ Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim, s. 74 vd.

²¹ Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim, s. 81-82.

Abdürreşid İbrahim'in Osmanlı/Türkiye Bağlamında Düşünce Dünyası

A. İbrahim kendini şöyle tanımlamaktadır:

“Ya Fettah Ya Alim! Bugün dünyada en büyük bir mesele varsa o da hayat meselesidir. Her kim say u gayret eder, çalışır çabalarsa hep hayatı için çalışır.. İnsanda her fikirden önce bir fikir varsa o da hayat fikridir. Bu hayat meselesinde insanlar için tabi olarak iki nevi hayat fikredilebilir. Biri içtimai ve umumi hayat, diğeri de şahsi ve ferdi hayat ki her insanın yalnız yaşaması demektir. Hiç şüphe yoktur ki insanların çoğu daima şahsi hayatıyla uğraşırlar, bunun dışında bir şey tasavvur etmezler. ...Bazı adamlar da içtimai hayata meftun olarak fikirleri, bütün mülahazaları, fikirleri, üzüntüleri, emelleri hep içtimai hayattan ibaret kalır. Bunlar azınlığı teşkil etseler de içlerinde fikirleri yolunda, içtimai hayat uğrunda kendi canını feda edenler de vardır.

...Tıynetinde ve fitratında içtimai hayatta vazife alma kabiliyeti olanlar her hayatı bu hayat uğrunda feda eder. Her türlü menfaatten bu menfaat uğruba vazgeçer. Meşekkatler, zahmetler, fineler, belalar hep tatlı bir hakikat gibi gelir. Ne kılıçtan korkar, ne toptan tüfenkten endişe eder. İçtimai hayat uğrunda her muvaffakiyet onun için bir hizmettir; ümitsizlik ise onun için bir cehennemdir.

...İşte bu cümleden ben de kendi milletime ve dinime hizmet fikrini kabullenmiştim. 25-30 senedir her belaya göğsümü gerdim, her meşakkate katlandım, otuz senedir ‘milleti, milleti’ dedim. Demek-teyim ve diyeceğim. Benim benim İslamiyet, milletim de İslamiyettir. ‘Atamız İbrahim’in millet(dini) olan İslamda size bir güçlük yüklenmedi. Daha önce de bu, Kur’an’da size Müslümanlar diye isimlendirdi. Ben de tıynet ve yaradılışım icabı olarak, milli hayatım demek olan şu İslami hayata hizmet yolunu tuttum. Bu uğurda türlü zahmetlere göğüs gerdim. Çoluk çocuğumu feda ederek İslam düşmanlarına karşı ne gibi teşebbüsler münasip görüldüyse, sebeblerine yapışmakta kusur etmedim. Ecnebilere karşı sözle, yazıyla müdafalarıda bulunduğum gibi, İslamiyet iddiasında bulunanlarla da bir çok kereler mücadeleye mecbur oldum. Değil yalnız İslamiyete iddiasında olmaları, belki İslam alimi namını taşıyan bazı adamlar bile hakkımda tekfire kadar pek dehşetli yürüdüler. Etmedikleri iftira, bühtan kalmadı. Fakat Allah’a şükür, ümitsizliğe kapılmadı. Yolunda sebat ettim. Şevk ve iştiyakım arttıkça arttı.

Her hususta Kur'an ayetleri ile amel ettim. (Alem-i İslamiyet, 1910)

Bu tanım bize işin özünü vermektedir. Bununla beraber burada A. İbrahim'in bütün fikir dünyasının tespiti ve tahliline girişmeyeceğiz. Türkiye'yi ilgilendiren boyutlarına bakacağız. Değindiğimiz gibi, 19. yüzyıl sonu 20. Yüzyıl başlarında Rusya Türklerinde fikri ve siyasi hareketler hızlanmıştı. Cedidcilik gibi bir akım İslamiyetin Avrupa değerleri ile bağdaşabileceğini ifade ediyordu. Bu arada o zaman diliminin önemli akımları olan Türkçülük ve İslamcılık da yaygınlaşmıştı. Y. Akçura gibiler Türkçülüğü seçerken A. İbrahim İslamcılıktan yana tavır almıştı. A. İbrahim biraz da "Büyük Asyacı" idi. Türkiye'deki Türkçülerle beşeri ilişkilerini sürdürmekle beraber onların yayın organlarında hiç bir yazısı çıkmadı.²² Yusuf Akçura, 1928 yılında Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından neşrolunan Türk Yılı (1928) adlı eserde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk beş yılını ele alır. Kitabın önemli bölümlerinden biri Türkçülük başlığını taşır. Akçura burada İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan ve Türkistan'ı da dahil ederek geniş bir çerçevede Türkçülüğün tarihini ve öncülerini tanıtır. A. İbrahim'i Türkçüler ve yeni Türk devletinin öncüleri arasında saymaz.²³

İstanbul Münevverler Muhiti ile İlişkileri

Abdürreşid İbrahim'in, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İstanbul muhitinde bir dost halkası vardı. Bunlarla düşünce teatisinde bulundu, bazı hususlarda işbirliği yaptı. Namık Kemal, Ali Suavi, Ahmed Vefik Paşa, Muallim Naci, Cemaleddin Afgani, Mehmet Akif, Ahmed Mithad Efendi, Münif Paşa, İzmirli İsmail Hakkı bunlar arasındadır. Dostları daha ziyade literatürün adlandırılmasıyla İslamcılar oldu. Sırat-ı Müstakim / Sebilürreşed muhiti ile yakın ilişki kurdu.²⁴ B bu dergiyi çıkaran Eşref Edip ve M. Akif ile yakın ilişki

²² Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim, s. 148.

²³ Yusuf Akçura, Türk Yılı 1928, yeni baskısı, TTK yay, Ankara, 2009, 301-480.

²⁴ Eşref Edib ve M. Akif'in öncülüğünde Sırat-ı Müstakim, 11 Temmuz 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra İstanbul'da kuruldu. İlk ilk sayısı 14 Ağustos

bir yandan İstanbul münevverlerinin dikkatini Rusya Müslümanlarına çekmiş, bir yandan da Rusya Müslüman münevverleri Sırat-ı Müstakim çevresi ile yakın temasa geçmişler, yayınlanması için yazılarını göndermişlerdir. Derginin her sayısından binlerce Rusya'daki abonelerine gönderilmiştir. Özellikle M. Akif'in yazıları ilgiyle takip edilmiştir. Öyle ki Rusya hükümeti, derginin abonelere ulaşmaması için engeller çıkarmaya yeltenmiştir.²⁵

A. İbrahim'in İstanbul'da kuşkusuz en yakın dostu Mehmed Akif ve O Akif'in İslam dünyası ile ilgili en önemli bilgi kaynağı Akif de onun Osmanlı kamuoyuna yönelik adeta manzum dili olmuştur. Aslında birbirlerini duygu ve düşünce yönlerinden beslemişlerdir. Eşref Edip, bu ikilinin dostluğuna dair bazı detaylar vermektedir. İslam dünyasının sorunlarını, gerileme sebepleri ve kurtuluş çarelerini içeren yapılan uzun saatler sohbetler Ramazanda ise iftar-sahur arası sürermiş.²⁶

Akif, İbrahim'i fikir ve haber kaynağı olarak görmekte İbrahim de onun şiirlerinden büyük haz duymaktadır. Bazen,

"Ah Akif ne yapayım ki senin kalpleri tutuşturan şiirlerine can verecek yaşta değilim. Yirmi sene evvel punları yazmış olsaydın, kim bilir, bunlar bana daha ne büyük kuvvet vermiş olacaktı! Bütün Asya'yı, Afrika'yı gezdim dolaşdım. Senin gibi bir şair görmedim ...

- Hayır Akif hayır; sen bütün Asya'yı, Afrika'yı dolaşmalısın. Buzlu istepelerde, kızgın çöllerde yaşayan müslüman akvamının ahvalini yakından görmelisin. Senin şiirlerin, ilkbaharın feyzi gibi, donmuş ruhlara yeniden hayat verir. Sen onları görmelisin, dinlemelisin; onlar seni görmeli, dinlemelidir".²⁷

1324/27 Ağustos 1908'de çıktı. Tamamı 7 cilt ve 182 sayı olup son sayısı 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912 tarihlidir. 24 Şubat '1327/8 Mart 1912 tarihli 183. sayısından itibaren de Sebilürreşad adıyla yayımına devam etti. Din, felsefe, hukuk, siyaset, edebiyat gibi alanlara yönelik yazıları içeriyordu.

²⁵ İsmail Türkoğlu, "Mehmed Akif'in Çevresindeki Kazanlılar", Kabulünün 100. Yılında İstiklal Marşı ve Mehmet Akif, bölüm 20, s. 373.

²⁶ Eşref Edip, Mehmet Akif: Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharirin Yazıları, İstanbul, 1962, s.89, 236-239

²⁷ Eşref Edip, Mehmet Akif, s. 361; Nesimi Yazıcı, "Abdürreşid İbrahim Üzerine Birkaç Söz", Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996) Yay.haz. Abdulkadir Yuvalı vd., Kayseri 1996, s. 584.

Akif, Alem-i İslamiyet kitabının tanıtımı için kaleme aldığı yazısında müellifini şöyle anlatır:

“Hazret (A. İbrahim) Asya'nın her tarafını senelerce gezmiş, bir koca kıt'ada sakin insanların mâzisini tahkik etmiş, halini tetkik etmiş, buralarda saadet görmüşse menbaını taharri etmiş. Evladını, ıyalini, memleketini sırf hiss-ı cûşacûş-ı hamiyetle bırakıp yola çıktığı halde gezdiği yerlerde hiç hissiyatına mahkûm olmamış. Evet, âlem-i İslamın felahı için çırpınıp duran bu muazzam kalp başkalarının fezailine karşı lakayd kalmamış: o bir Mecûsîye, bir Budîye, atfettiği nazar-ı tetkik ve intikadatı bir Müsülümana da atfetmiş.

Bu gün zillet içinde, sefalet içinde çalkalanıp duran cihan-ı İslamın bir çok menâzırı, bir çok tezahüratı zavallıyı adım başında ağlatmış olmakla beraber o etrafını iyi görmek için gözlerini sile sile yoluna devam eylemiş.”²⁸

İkisi arasındaki bu karşılıklı duygu ve düşünce ilişkisine her ikisini de iyi tanıyan ve dostluk kuran Eşref Edip şöyle dikkat çeker:

“Üstadın Süleymaniye Kürsüsünde söylediği zat. Onun Müslümanları irşad hususundaki himmet ve gayretlerine meftun... Üstad bu çok ateşli hatibi Süleymaniye kürsüsünden söyledi. Müslüman milletlerin musab oldukları hastalıkları onun lisanıyla teşrih etti. Üstadın bazı şiirleri üzerinde Abdürreşid'in çok tesiri olduğunda şüphe yoktur. Bilhassa Safahat'ın ikinci kitabı (Süleymaniye Kürsüsünde) tahlil edilirken bu noktayı nazar-ı dikkate almak lazımdır.”

M. Akif üzerindeki etkisi Süleymaniye Kürsüsünde adlı kitabında açıkça görülmektedir. Akif burada İslam dünyasının mevcut durumunu, gerileme sebeplerini ve ilerleme yollarını tartışmaktadır. Bu çerçevede de, aşağıda değineceğimiz gibi, Avrupa'ya karşı çıkarırken ilerlemeye örnek olarak Japon yenileşmesini göstermektedir.

Eşref Edip'ten de destek aldı. Onunla dostluğu ve işbirliği 1910-1926 arasında sürdü. Sebillürreşed aracılığı ile birlikte mücadele verdiler. Edip onun bazı yazılarını dergisinde yayınladığı gibi

²⁸ Mehmed Akif, “Gayet Mühim Bir Eser”, Sırat-ı Müstakim, 7 Receb 1328, c. 4, added: 97, s. 322-323, Mehmed Akif Külliyyatı, 5, haz. İ. Hakkı Şengüler, Hak yay, İstanbul, 2000, s. 88-89.

Alem-i İslam adlı hatırat kitabını da bastırıp dağıtarak Rusya Müslümanlarına yardıma yönelik kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Osmanlı Sevgisi ve İhtiyacı

İfade ettiğimiz gibi, A. İbrahim için neredeyse tek melce Hz. Nuh'un gemisi mesabesinde Osmanlı Devleti, Osmanlı Hilafeti veya Türkiye'dir. O bundan vazgeçilmesi veya bunun zayıflaması durumunda Müslümanları büyük galelerin beklediğinin farkındadır. Dolayısıyla gittiği her yerde Osmanlı sevgisini aşlamaya çalışır. Esasında gezdiği çoğu yerde de Müslümanların tek ümidinin Osmanlı olduğunu gözlemler: "O da gariptir ki Müslümanlar her nerede olurlarsa olsunlar, hep Osmanlıların meftunu ve dostu olup, hep kendi aralarında Osmanlıdan birkaç tüccarı görmek arzusunda bulunuyorlardı." Akif'in ifadesiyle,

*Yalnız hepsi de hürmetle anar nâmınızı. / Hiç unutmam, sarılıp
hırkama bir Çinli kızı,*

*Ne diyor anlamadım, söyledi bir çok şeyler; / Sonra meyus olarak
ağladı, biçare meğer,*

*Bana Sultan'ı sormuş da "nasıldır?" dermiş. / Yol yakın olsa
imiş, gelmeyi isterlermiş.²⁹*

Bununla beraber A. İbrahim bir hususa da dikkat çekmektedir. O da Osmanlı umerası ve temsilcilerinin bu sevginin bilincinde olup sorumluluklarını yerine getiremedikleridir. Dünya müslümanları onları önder görüken "Osmanlı konsolosluklarında ne oruç tutan var, ne namaz kılan vardır." Hariciyenin siyasi boyuttaki hatalarına dair benzer ifadeleri Trablusgarb dönüşünde de dillendirmiştir.

A. İbrahim Osmanlıyı hem sevmekte hem de ihtiyaç duymaktadır. Teârûf-i Müslümin'in ilk sayısında "Maksad" başlığıyla yayınlanan yazıda (müellif hakkında açık isim olmasa da büyük ihtimalle o) bu husus açıkça bildirilmektedir. Dergiyi çıkarma maksadlarını "millet-i İslamiyenin ittihadı" şeklinde ifade etmektedir. Bunu uhuvvet

---

²⁹ Mehmed Akif, Safahat, s. 144.

ve Teârûfe dair ayetler (Hucurat 49/10-13) ve hadisler çerçevesinde ortaya koymaktadır. “Teârûf” kavramını da şöyle açıklamaktadır:

“Kur’an-ı Kerim bu ittihad için diyor ki ‘Ve cealnâkum şuuben ve kabâile li-tearafû’. Yani sizleri Arab, Türk, Tatar, Arnavud, Kürd... vesair ve saire kısımlara taksim etmeğlim sakın bir su-i tefhime uğramasın, birini diğërinizden ayırmak, muhtelif emelleri takibe sevk etmek gibi bir maksad anlaşılmasın. Hayır... Belki bunda olan maksad-ı Rabbani size yekdiğërinizi anlamak hususunda tes-hilat göstermekten başka bir şeydir.”³⁰

Sonra bunu izah için İbrahim der ki nasıl bir orduda bir komandanın emrinde birlikler olursa İslam millet de böyledir. İslam milletinin büyük kumandanı da Kur’an-ı Azimu’ş-Şan’dır. Ancak üç yüz milyonu aşan Müslümanlar bunun idrakinde değiller son zamanlarda. Çin’de, Endonezya’da Malezya’da, Maverâünnehr’de, Rusya’da Müslümanlar İngiliz, Rus, Flemenk (Hollanda-Belçika) gibi emeperyalistlerin zülmü altında inlemekteler. Siyaseten baskı altında oldukları gibi diyaneten de bir takım batıl itikatlarla dinlerini kaybetmekle karşı karşıyalar. Millet-i İslamiye içinde üç unsur öne çıkmaktadır. Bunlar Osmanlı/Türkler, İranlılar ve Afganlar. İranlılar İngiliz ve Rus emperyalistlerin kısıkcı altındadırlar ve bağımsızlıklarından söz edilemez. Önemli bir emvkiye olan Afganistan devr-i terakki ve tecdide girmek üzeredir. Bu aşamada onların başkalarına yardım etmeleri mümkün olmadığı gibi başkalarının yardımına ihtiyaçları vardır. Merkez-i hilafet bunlara samimiyetle elini uzatmalıdır. İşin daha da vahim tarafı Müslümanların birbirlerinden haberleri yok. Bu bir ihtiyaç ve bunu kısmen Sırat-ı Müstakim dergisi karşılamaktadır. Ancak o da bu konuya kısıtlı sayfa ayıramaktadır. Konuyu tamamen hasredilmiş bir yayın organının olan ihtiyaca bianen Teârûf-i Müslimin’i çıkarma kararı alınmıştır.

“Evet, maksadımız, yukarıda zımnen anlattığımız vechile, millet-i islamiyeyi yekdiğërine tanıştıırıp muhafazası, bütün İslamların... ve alelhusus makam-ı hilafetin siyaset-i iktizasından olan uhuvvet ve rabıta-ı diniyeyi takviyedir. Bunun için here ne yapmak lazım gelirse hiç bir fedakarlıktan çekinmeyeceğiz. ...Bununla zaman-ı si-

³⁰ “Maksad”, Teârûf-i Müslimin, 5 R. Ahir 1328 / 2 Nisan 1326, c. 1, added 1, s. 1.

yaset-i islamiye ellerinde bulunan Osmanlıları kaffe-i millet-i islamiyenin ahval-i siyasetlerinden haberdar ve aynı zamanda makam-ı hilafet-i islamiyeyi de efrad-ı müslimine tanıstırmak hakkında beslenmesi lazım gelen ihtiram ve muhabbeti besletmeye say u gayret edilecektir.”³¹

İttihad-ı İslam/Pan-İslamcılık Anlayışı

İbrahim, İslamcılıktan Büyük Asyacılığa uzanan projesini kurar. Bunun hakikatçi mi hayalci mi olduğu tartışmasın şimdilik bir yana bırakalım. Bu projeye göre aslanan İslamcılık veya Panislamcılık/İttihad-ı İslam'dır. Bunun da ilk basmağı veya mukaddimesi “an ceddin/atadan kendi malımız olan” Pan-Turanıcılık olmalıdır. “Pan-Turanizm” adlı makalesinin başında dünyada Pan-Slavizm, Pan-Cermenizm gibi akımların ve komitelerin olduğunu bunların da maksadlarını açık açık ifade ettiklerini hatırlatır. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi devletlerin Pan-Slavizm sayesinde ortaya çıkmalarına, Almanya ve Avusturya'nın da Pan-Cermenizm'i kendilerine gaye edinmelerine işaret eder. Sonra da “Bizim Müslümanlar da bir ‘Pan-İslamizm’ adıyla ittihad şayi ise de hakikatte hemen hemen meydanda hiç bir şeyler yoktur diyecek olursak dahi caizdir.” hayıflanmasını yapar. Müslümanların ittihadı için Rusya'da “Müslümanlar İttifakı”, Hindistan'da “Hindistan Cemiyet-i Hayriyesi” gibi oluşumların da hep ittihadı öngördüklerini ancak bütün Müslümanları kucaklayacak bir güçlerinin olmadığına değinir. Ancak,

“Bütün dünyada 300 milyon Müslüman birlikte hareket edecek olursa gayet büyük bir kuvve-i camia teşkil edeceklerini beyana hacet yoktur. Zaten diyanet-i İslamiye bu kuvve-i camianın bilfiil mercii ve hadimidir denilebilir.”

Bu noktada A. İbrahim kendince realist şu taktiği ileri sürer: “Biz şimdilik Pan-İslamizm meselesini sükut ile geçelim de an ceddin kendi malımız olan ‘Pan-Turanizm’ danden bahsedelim” der. Önce dili, dini, milliyeti bir olan Müslüman Turani kavimler yani Türk-

³¹ “Maksad”, Teârûf-i Müslimin, 5 R. Ahir 1328 / 2 Nisan 1326, c. 1, added 1, s. 1-2.

ler “hamiyeti- diniye” ve “hamiyet-i milliye” ile birleşmeli, bu oluşum hamiyet-i diniye ile bütün Müslümanların birliğine yani İttihadı İslama öncülük etmeli, Müslüman dünya da gerekli gördüğünde Japonya başta olmak üzere Asyalı kavimler ve devletler ile emperyalizme karşı birleşik cephe oluşturabilmelidirler. Bütün Türklere dili/lehçesi, kültürü, devleti, ordusu ve siyaseti-hilafeti ile Osmanlı öncülük veya başçılık etmeli, bütün müslümanlar da Osmanlı önderliğindeki Türkler. Müslüman Türkler sadededinde Türkiye Türkleri, Tatarlar-Başkırtlar, Kafkasya Türkleri-Azerbaycanlılar, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Uygurlar gibi kavimleri/noyları sayar. Türk yurdu ya da Türkistan olarak da Çin sınırından Balkanlara, Sibiryaya-İdil Boyundan Akdeniz’e kadar uzanan coğrafyayı işaret eder.³² A. İbrahim’e göre milli bağların başında dil/lisan gelmektedir. Bu noktada hangi lehçenin öne çıkarılması veya yaygınlaştırılması gerektiği de önemlidir:

“Osmanlı Türki lisanı, bir tarz-ı cedide ile tekaddüm ve terakki ettirilerek umum evlad-ı Türk için anlaşılabilme derecesine kadar sadeleştirilmek mümkündür. Belki günden güne sadeleştirilecek olursa kısa zamanda umum Türkçe konuşan akvam için anlanabilir halis bir Türki lisan meydana gelebileceği de ümid olunur zannederim.”

A. İbrahim Pan-Turanizm’den esas maksadı şöyle açıklar:

“...Umum kürre-i arzda mevcut ehli İslamın matlubu olan ‘Pan-İslamizm’den başka bir şey olmayup, belki İttihad-ı İslam dahilinde bir şube-i muvakkat vazifesini ifa eder. Bu ise manen ittihadı İslam esasından hiç başka bir şey değildir. Gene ittihad-ı İslam esası tamamen baki olmak şartıyla ‘Pan-Turanizm’ meydana gelebileceği şüpheden aridir. Dha muhtasarca arz etmek icab ederse ‘Pan-Turanizm’ heman ‘Pan-İslamizm’in mukaddimesidir. Nefs-i emirde ittihad-ı İslam nasıl br büyük kuvvet teşkil edecek ise ittihad-ı akvam-ı Turaniye dahi aynı kuvvetin bir mukaddeme-i muavenesi olabileceği katidir. Ve ayrıca haddi zatında dahi büyük bir kuvvet teşkil eder. 70-80 milyonluk bir kulüb-i müttehede, bir millet-i mütemeddine, bir din ile mütedeyyin bir lisan ile mütেকellim müttehi-

³² Abdürreşid İbrahim, “Panturanizm”, Teârûf-i Müslimin, 18 Rebiulevvel 1328/15 Nisan 1326, c. I, aded 2, s. 17-20; “Yine Panturanizm yaki Akvamı Türk Birleşmesi”, Teârûf-i Müslimin, 17 Cemazilyelevvel,1328/13 Mayıs 1326, aded 4, s. 57-58.

den ve müttefiken ilim ve maarifte el ele terakki edecek olursa, değil yalnız kendilerini varta-ı helaketten tahlis etmek belki bütün alemleri insanıyeti nur-i irfan ile tenevvür edeceğimizden şüphe mi olur, sulh ve selamın da yegane hadimi olur.”

İbrahim Türklerin birliğini “milliyet” kavramı üzerinden de temellendirmektedir. Ona göre “Bu gün alem-i insanıyetçe müsellemler ve malımdur ki asr-ı hazırda en terakki etmiş bir fikir var ise o da fikri milliyettir.” Bundan sonra Almanların, İtalyanların, Avusturyalıların, Japonların ilerleme ve kalkınmalarını bun örnek gösterir.

“İttihad-ı İslam” adlı makalesinde konunun hem Avrupa kamuoyundaki popüler-siyasi hem de Müslümanlar için dini-ictimai yönüne değinir. Avrupalıların İttihad-ı İslam’dan anladıklarının veya anlamak istediklerinin Müslümanların bir bayrak altında toplanarak silaha sarılıp cihad ilan ederek bütün Hıristiyanlara veya Avrupalılara saldıracakları mahiyetinde olduğunu belirtir. Oysa A. İbrahim’e göre İttihad-ı İslam Müslümanlar için dinî-ictimai-insanî bir vecibe ve olgudur. İslamiyet Müslümanların kardeş ve bir ümmet olduklarını ilan ve emretmiş, müslümanlar da bunun gereğini yerine getirmek durumundadırlar. Bu proje sadece Türkler veya Müslümanlar için değil bütün insanlığın halasına vesile olacaktır.

“İttihad-ı İslam nefsi emir ve şer’-i şerifte erkânı diniyedir; itisam-ı bi-hablillah ferman-ı ilahisidir. Kürrei arzda ne kadar ‘La ilahe İllallah Muhammedün resulullah’ kelimesini söyleyip kalbi ile tasdik eden ben-i Adem varsa hepsi ehl-i kible ve ehl-i Kur’andır ve her biri diğerine kardeştir. İster Sünni, ister Şii her kim olursa olsun madem ki o kelime-i tayyibe bunları bir araya cem etmiştir, hep birdir.”³³

Daha sonra yine “İttihad-ı İslam” başlığıyla kaleme adığı yazısında Avrupalıların benzeri iddialarına değinerek konuyu açar. Aksine Avrupalıların her daim Müslüman melekelerini istila ettiklerini, sıldırdıklarını, Müslümanların ise buna sadece imanları ve ittihadları ile karşılık verebileceklerini söyler. Bu gün itibarıyla siyasi ideo-

³³ Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam”, Teârüf-i Müslimin, 24 Şevval 1328/14 Teşrin-i Evvel 1326, c. I, aded 19, s. 300-301.

lojik manada İttihad-ı İslam” için bir kanun veya programının olmadığını belirtir.³⁴

A. İbrahim, İngilizlerin gizli olmaktan çıkmış, Hilafet-i İslamiye-i Osmaniye'ye karşı açık Hilafet-i Arabiyye siyasetine bazı İslamcıların alet olduğu kanaatindedir. Bunlardan Hindistan'dan Seyid Ahmed Han'ı, Mısır'dan M. Abduh, A. Nedim, A. el-Kevakibi ve her yerde görünen Seyyid C. Afgani gibileri sayar. Bunların İngilizlerin yalanlarına kandıklarını ileri sürer. Seyyid Ahmed Han, “İngiliz himayesi ile Alem-i İslam terakki eder” fikrini yaymaya çalışmaktadır. Onun İngilizlere seven Osmanlıdan uzak duran siyasetini Hindistan Müslümanları tepkiyle karşıladı ve itibardan düştü. Bu sefer onun yerini C. Afgani aldı.

“(Onun)...asıl fikri Osmanlıdan hilafeti alıp İngiliz yardımıyla Hilafet-i Arabiyyeyi ihya etmek, yani Arapları Osmanlıdan koparıp azat etmektir. ...Seyyid Ahmed Han ile Seyyid Cemaleddin tam mütefik idiler. Acayip! Bu iki zatın davetlerine İngilizler müsaade ederlerdi. Her birini ihtiram ederlerdi. ...Kendisinin davetlerini İslam memleketlerine tebliğ maksadıyla Mekke Ümmü'l-Kurâ Cemiyeti'ne İslam meleketterinin vekillerini Seyyid Cemaleddin davet etmiş. Türklerin bütün günahlarını içtimalarda teftiş kıldıktan sonra 'Hilafet Kureyş hakkıdır, Hilafet Türklerin elinde gasptır' akidesini bütün hareketlere gaye olmak üzere ilan etmiş. ...Afgani'den sonra Muhammed Abduh, Abdullah Nedim, Abdurrahman el-Kevakibi gibi şakirdleri, ustadın davetlerini büyük bir ihlasla, kalemle, lisanlar neşrettiler. Nihayet Harb-i Umumi senelerinde Türkiye hilafına Arapların isyanları Cemaleddin Afgani'nin propagandalarının acı semereleri, öldürücü zehirleri oldu.”³⁵

Bununla beraber, hem Afgani ve çömezleri hem de Arap ayrılıkçıları ileri sürülen bu tür iddialara İslam dünyasının çoğunun kanmadığını Osmanlının yanında yer aldığını belirtir. Harb-i Umumi sırasında isyan ederek Türklere ayrılan Mekke Şerifi Hüseyin'i ağır bir dille eleştiren A. İbrahim şöyle der:

³⁴ Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam”, Teârûf-i Müslimin, 22 Zilkade 1328 /11 Teşrin-i Sani 1326, c. I, aded 23, s. 363-364.

³⁵ Bigi, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, s. 12-13.

“Hüseyin Şerif gibi zelil sefihlerin vahşetleri, Menar gibi mecellelerin ufak ruhlu zilletleri bir tarafa, Filistin'in sükutu dakikalarında Salib fatihlerinin ayaklarına secdelere kapanmış ufak-büyük herifler, kilise çanlarının tab'an Salib fatihlerini minare ezanları ile İslam tekbirleri ile cennet şadlıkları ile istibal etmiş camiler nedir?

Böyle zillet facialarını gördükten sonra Türkiye hükümet-i inkılabiyesi Hilafeti iptal etti ise gayet büyük isabet oldu. Mukaddes diyaneti dünya lâşelerine alet etmek gibi, Kur'an-ı Kerimi İslam zararına hizmet ettirmek gibi büyük rezalet cinayetlerinden en makul halas tedbiri oldu. İstikbalde bütün İslam devletlerinin Türkiye gibi istiklallerine, İslam milletlerinin izzetlerine dinlerinin büyük kudsiyetlerine, müstakbel medeniyetin büyük terakkiyetlerine en müsait olacak güzel bir nizamın baş merhalesi de o günkü hilafet şekillerini iptal etmek mecburiyeti idi.

...Milletin bila kayd bila şart bugünkü hakimiyeti böyle ufak büyük fesatların bütün damarlarını elbette kurumuştur! Büyük inkılabın bereketlerinden biri de bugün Türkiye hürriyet-i hürmeti, aziz vatanın büyük kudsiyeti bundan sonra öyle hallere imkan bırakmamıştır!”³⁶

O, Osmanlı ya da Türkiye'nin öncülüğünde Müslümanların dünya-daki haksızlıklar özellikle de Batı emperyalizmi ile mücadelesidir. “İstikbale doğru İslamiyetin bir ümidi varsa o da Anadolu'da Anadolu evladındadır” diyordu.³⁷ Avrupa'nın Osmanlıya dost olmadığı, hatta uzunca bir süredir parçalama planı ve gayreti içinde olduğunu yazılarında ve konuşmalarında dile getirmiştir. Ancak özellikle Osmanlı hariciyesei de bir aymazlık içindedir. Trablusgarb cephesini dönüşünde bu hususa şöyle değinmektedir:

“Tuna vilayeti gitti, Tunus, Cezayir, Bosna-Hersek gitti. Mısır gitti, Girit gitti. Bugün de Trablusgarb gibi en mühim bir vilayetimiz gitmek üzeredir. Yemen ise eli kulağında. Bundan yarım asır mukaddem kağıt üzerinde kalem ile taksim olunmuş envâl-i metruke bugün ashab-ı eshâma birer birer teslim olunmaktadır. ...En mühim tedbir, müslümanların birleşmesi, yani İttihad-ı İslamdır. ...Bugün Osmanlılar ağlasın. Bugün bütün alem-i İslâm ağlasın. Saltanat-ı Osmaniyye, Hilafet-i İslamiyye bugün Afrika'dan çekili-

³⁶ Bigi, Tarih'in Unutulmuş Sahifeleri, s. 14-15.

³⁷ A. İbrahim, “Anadolu'da Bir Cevelan I”, İslam Dünyası, sayı 16, 1331, s. 244, Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim, s. 145.

yor. Tarih-i İslam için en muhim ve muzlim bir sahife! Bundan sonra artık alem-i İslamın hayat ve memat dakikalarıdır.

....Her taraftan kuşadılmaya başlayan Hilafet-i İslamiyyeyi tasallut-i ağıdadan kurtaracak, ancak bütün müslümanların gaflet uykusundan silkinerek ciddi itibahları ve bütün mallarıyla, canlarıyla ve layetzelzel (sarsılmaz) bir azim ile meydan-ı mücadeleye atılmalarıdır. Allah muininiz olsun."³⁸

Pan-İslamcı Siyasetin Uygulayıcıları Kimlerdi?

İşaret ettiğimiz üzere A. İbrahim'i döneminin İttihad-ı İslamcıları arasında görüyoruz. Ancak bu siyasetin bayraktarı durumunda bildiğimiz II. Abdülhamid'den Abdülaziz'e daha yakın durmakta onu bir anlamda gerçek İttihadı İslamcı kabul etmektedir. Hatta II. Abdülhamid'e tenkitler yöneltmektedir.

Sultan Abdülaziz'e Bakışı

Osmanlı sultanlarından Abdülaziz ile ilgili değerlendirmeleri de önem taşımaktadır. *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri* adlı hatıratında³⁹ "Sultan Aziz'in Öldürülmesine Asıl Sebep Neydi?" başlığı altında onun şahadetinin asıl sebebini sorgulamaktadır. Ona göre Sultan Aziz'in ölüm sebepleri arasında tarihçiler israfını, Rus sefiri elinde ihtiyar bir kukla olmasını, bölnlüğünü veya sefahatını ileri sürerler. Ancak o asıl sebebin bu değildir. Bazı bilgiler, müşahadelere ve hatıraları bunu göstermektedir. Her şeyden önce o israfçı değildir, tam tersine elindeki kısıtlı imkanlarla Osmanlı ordusunu güçlendirmiş, özellikle bahriyyeyi/deniz kuvvetlerini dünyada ikinci sıraya getirmiştir. Mısır ve Avrupa'ya seyahati de israf olarak değerlendirilemez. Bu diplomatik gereklilik ve başarıdır. Rus sefiri Graf İgnatıyef'e yaklaşmasına gelince bu adım Rusların Balkanlar, Kafkas-

³⁸ "İdare-i Maslahat", Sırat-ı Müstakim, S.160 (İstanbul, 17 Eylül 1327), s:50; Yazıcı, Abdürreşid İbrahim'den naklen, s. 588.

³⁹ Bu eser Musa Carullah Bigi tarafından, "Büyük üstadı muhterem Reşid Efendi İbrahim cenaplarının hatıralarından imla kıldırı" ifadesi ile ondan kaydedilmiş Berlin'de 1933'te yayınlamıştır. Eseri İsmail Türkoğlu, *Tarihin Gizli Sahifeleri*, adıyla yeni harflerle yayınlamıştır. Türk Dünyası Araştırmaları, 1997, sayı 110, s. 105-114.

ya, İdil-Ural, Türkistan ve Doğu Türkistan'da yaptıklarını önlemeye matuf olup, Balkanlarda Müslümanları güçlendirmiş, Kafkasya'da Şeyh Şamil'e ve Doğu Türkistan Kaşgar'da Yakup Han'a askeri yardımda bulunmaya çalışmıştır. Abdülaziz de esasen şehadetini beklenmektedir, nitekim kardeşi Murad kendisine durumu belirten bir mektup yazmış, Aziz'in de durumdan haberdârdır. Ahmed Midhat Efendi de Üss-i İnkılâb adlı eserinde onun öldürüldüğünü doktor raporları ile bunu ortaya koymuştur.

Konuyu biraz daha derinleştiren A. İbrahim *Aziz'in Kusurları Neydi?* başlığı ile seyahat ve israf gibi iki meseleyi ele alır.

1. Avrupa'ya halifelerin seyahatleri şer'an caiz olur mu? Ona göre *"İngiliz muhibbi bulunan Hafız Ahmed Şefik; bilahere meşhur abu'l-ahrâr olmuş Midhat Paşa, padişah damadı Mahmud Celaleddin ve mektupçu Hayrullah Efendiler meseleyi a'zam ederek fikir neşir ederlerdi. Asıl muhrık İngiliz sefiri Lord Durfin idi."*

2. Aziz'in İsrafı: Bu meselenin her yerde dile getirildiğinin altını çizer. İsrafın gerçek olmadığını, yapılan aşırı harcamaların sebebinin de İngiliz muhibbi Midhat Paşa olduğunu ileri sürer. O hem İstanbul'da İngiliz sefiri ile yakınlık kurmuş hem de Londra'ya giderek Büyük Britanya başbakanı Lord Salisbury ile görüşmüştür. Bu arada Sultan Aziz'in Rus yanlısı siyaset izlediğini ikrar eder. Ancak buradan Osmanlı-Rus ittifakı ile İslam dünyası için bir kuruluş projesi çıkarmaya çalışır A. İbrahim der ki

"Doğru Aziz'in Ruslara meyilleri de kuvvetli düşmanın zîri tarafına iltica demek gibi bir şeydi. Fakat orada bir emel bulmak mümkünü. Ruslara mukabil 100 milyon İslam kuvveti birleşmiş olacaktı. Biri diğerine düşman büyük iki kuvvet arasında Alem-i İslamın necatına büyük bir teminat yüzde yüz hâsıl olunurdu. On dokuzuncu asır ahirlerinde sadrazamların İngiliz tarafına kuvvetli temayülleri Mısır, Sudan kapılarını da İngilizlere açık bırakarak Hindistan'ın asırlarca esaretlerini icab etti. Merhum Aziz'in planları takip edilmiş olsaydı, İngilizin ölümü muhakkak idi. Diğer düşmanın da mezarı düşman kuvvetiyle hazırlanmış olurdu. Hem Türk hem İslam için büyük kuvvet tesis kılınmış olup, son Cihan

Muharebesi olmazdı, yahut neticesi bizim büyük devletimiz olurdu. Midhat'ın hataları istikbalimizi yüzlerce senelere tehir etmiştir."⁴⁰

Esasen A. İbrahim'in konu ile ilgili birinci elden bilgisi Rus sefir İgnatıyef ile daha sonraları karşılaştığında ondan aldığı cevaptır. 1904'te ünlü tacir Zahidullah Efendi ile St. Petersburg'ta bulunurken İgnatıyef'i evinde ziyaret ederler. Sohbet sırasında,

"Aziz gayet güzel adamdı. Halife olmak sıfatıyla da büyük bir adamdı. Ortaya çıkardığı meselesi de Sultan Aziz'in gayet mühim, gayet büyük idi" dedi. Bu sözleri Graf büyük bir teessürle söylüyordu. Bunun üzerine Zahidullah Hacı, 'Graf Efendi mesele neydi?' dedi. Graf ellerini kaldırdı, iki dizine vurdu da: 'Geçti! A Midhat' dedi. Bunun üzerine sofradan kalktı. Sefir Graf'ın bu sözleri merhum Aziz'in teşebbüslerinin kat'i bir şahididir.

*...Bütün bu şahitleri az çok derin mülahaza edersek Aziz'in kalbinde büyük bir emel, dimağlarında büyük bir fikrin vücudu tahakkuk eder. Eğer o zaman böyle bir siyasete başlanmış olsaydı Alem-i İslamın Türkistan'ın yanız alabileceği vaziyeti değil hatta haritası da Hıristiyan devletlerin hürmetlerini celbederdi."*⁴¹

Türk-Rus İttifakı mı?

Ruslar ve Türklerin veya Rusya ile Türk Dünyası'nın "ortak kaderi" ve "zorunlu işbirliği"nin gerekliliği meselesi uzun zamandır tartışılmaktadır. Kuşkusuz son dört asırdır bu ilişkilerde Ruslar Türkler aleyhine istila dahil büyük hâkimiyet alanları elde ettiler. Ancak hem Rusya'da hem Türkiye'de aslen barış olması gereken bu ilişkiler sürecinin düşmanlık boyutunun öne çıkmasında özellikle Batı Avrupa emperyalizminin parmağı olduğuna dair hatırı sayılır bir kanaat vardır. Buna göre düşman Ruslar için Müslümanlar veya Türkler olmadığı gibi Türkler için de Ruslar değildir; ortak düşman emperyalizmdir. Bu hususa Sovyet rejiminin kurulma aşamasında dikkat çekildiği gibi dağılmasından hemen sonra da "Avrasyacılık" kavramıyla tekrar güncellenmiştir. Biz konuya Rusya hâkimiyetindeki Türklerin yaklaşımına kısaca değinmek istiyoruz.

⁴⁰ Bigi, Tarihın Unutulmuş Sahifeleri, s. 7.

⁴¹ Bigi, Tarihın Unutulmuş Sahifeleri, s. 8-10.

Bir çelişki gibi görünmekle birlikte, çoğu ıslahçı Müslüman düşünür gibi Çarlık Rusya Müslümanlarından bir kısmı da İslam dünyasının ilerlemesi için Avrupaî yönde ve nitelikte ıslah-tecdidi neredeyse tek çıkar yol görmüşlerdir. Bununla beraber Avrupa'nın İslam dünyasına yönelik siyasi ve askeri faaliyetlerini bağımsızlıklarına, hürriyetlerine hatta varlıklarına en önemli tehdit olarak algılamışlardır. Bu bağlamda 1887-1889 yıllarında Rusya'da bulunan Cemaleddin Afganî St. Petersburg sarayında Rusya-İslam dünyası işbirliğini seslendirmiştir. İsmail Gaspıralı da 1896'da *Russko-Vostocnoe Soglaşenie: Mysli, Zamatki i Pozhelaniia* (Rus-Şark İlişkileri: Mülâhazalar, Kayıtlar ve Temenniler) adlı eserinde baştan sona Ruslarla Müslümanların ittifakının iki tarafa kazandıracığı yararları ve Avrupa emperyalizmine getireceği zararları tartışmıştır

I. Dünya Savaşı sonrasını bir fırsata çevirmek isteyen Sovyet Rusya, hem ideolojik devrimini yaymak hem de siyasi olarak yeni coğrafyalar elde etmek için “Şark Meselesi”ni gündemine almıştı. İngiltere öncülüğündeki Batı emperyalizmini gerileterek kendine alan açmayı ve siyasi veya ideolojik yeni sömürgeler elde etmeyi hedefliyordu. Bu siyasetinde kendi içindeki Müslümanlardan da yararlanma yoluna gitmiştir.

Buharalı yenilikçi Abdurrauf Fıtrat (ö. 1938) da hem geri kalmışlıktan kurtulmak için Avrupaî yenilik öneriyor hem de geri kalmışlığın sebepleri arasında Avrupa emperyalizminin önemli bir yer tuttuğunu düşünüyordu. Aslında V. I. Lenin'in önderliğinde kurulan İşçi-Köylü Sovyet Hükûmeti'ne “Bolşevik belası” diyerek mesafeli durmuş; ancak kısa bir süre içinde belki de çaresizlikten Bolşeviklere inanmış veya inanır gibi görünmüş, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgesinden kurtulmasını Sovyet Rusya ile ittifakta ve sosyalistlere katılmakta bulmuştur. Yaş Buharalılar Komitesi yayını olarak 1919'da yazdığı *Şark Siyaseti* adlı kitapçıkta İngiltere öncülüğünde Avrupalı emperyalistlerin İslam dünyasını sömürgeleştirmelerini ele almıştır. Fıtrat siyasi popülist risalesinde biz zamanlar medeniyet, insan hakların ve

adaletin kurucusu ve koruyucusu olan İslam medeniyetinin gerilemesiyle dünyanın kayıplarına, İngilizlerin önderliğinde Avrupalı emperyalistlerin İslam dünyasını sömürgeleştirmelerine değindikten sonra bundan kurtulmanın yollarını eğilemiştir.

Fıtrat, Sovyet Rusya hükümetinin Avrupa emperyalizmiyle tek başına baş edemeyeceğinden İslam dünyası ile ittifak yapmaya *meçbur* İslam dünyası için de buna katılmasının *vacip* olduğu kanaatinde-dir. Ona göre İslam ve Müslümanlar ölüm-kalım arasında bir seçim yapmak durumundadırlar:

"Açık söyleyelim, biz müslümanlar iki yoldan birini kabul etmeye meçburuz: ya İngiliz boyunduruğu altında kalıp İslam'ı mahvetmek veya bütün gücümüzle ve varlığımızla İngilize karşı mücadele etmek. Birinci yolu, yani İngiliz boyunduruğu altında kalıp İslam'ı yok etmeyi kabul edecek bir müslüman vicdanının var olduğunu ben bilmiyorum!"⁴²

Fıtrat'ın düşüncesince Müslümanların ikinci yolu yani, *İngilize karşı mücadeleyi* seçmeleri gerekir ki bunu kendi başlarına yapamayacaklarından bir müttefik bulmaları lazımdır. Müttefik ise, şimdi dünyada en büyük İngiliz düşmanı olan Bolşevik Rusya'dır. Bu konuda eğer Rusya'ya yardım edilmezse, onun ifadesiyle

"İngiliz ve Fransız elinde namusumuz, dinimiz, şerefimiz, itibarımız, varlığımız, adımız yok olup gider. Kâbemiz İngiliz elinde kalır, Kur'an'ımız İngiliz elinde yırtılır. ... Bunun için Müslüman dünyasını kurtarmak isteyenlerin Rusya Şuralar/Sovyetler hükümeti ile birleşmeleri vaciptir."⁴³

Tatar cedidci ve sosyalist Sultan Galiyev de konuyla ilgilendi. Sovyet Rusya'nın Pan-islamizm, Pan-moğolizm gibi akımların anti-emperyalist niteliklerinden yararlanarak Batı Avrupa sömürgeciliğine karşı yönlendirmesi gerektiğini söyledi. Ancak, Galiyev Doğu'nun Batı'ya karşı harekete geçirilmesine Marksist teoriden ve Sovyet Rusya penceresinden bakarken, Fıtrat daha şarklı bir duruşla İslamın, Müslümanların ve doğunun penceresinden baktı.

⁴² Abdurrauf Fıtrat, *Şark Siyaseti, yay*, B. H. Ergaşev ve İ. M. Ganiyev, Buhara, 1992, s. 27.

⁴³ Fıtrat, *Şark Siyaseti*, s. 28-29.

İslam dünyasında önemli bir kesim “Rusya-İslam/Türk Dünyası ittifakı” konusunda bölge Türklerinin amacının *maslahat ve ehveni şer* ilkelerinden veya *denize düşenin yılanı sarılması* gerçeğinden hareketle reel politiği izleyerek Avrupa emperyalizminden kurtulmak olarak görmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu hususun inandırıcı nitelik kazanması için epeyce bir zamana ve çabaya ihtiyaç vardır.

İlginçtir ki M. Akif de Milli Mücadele yıllarında Rusya veya Sosyalist Bolşeviklerle işbirliği konusunda yakın bir duruş sergilemektedir:

“...Avrupa hükümetlerini titreten Bolşevik tehlikesi, bizler gözlerimiz açmak şatıyla alem-i İslam hakkında tehlike değil, bilakis istifade olunacak bir fırsattır. Çünkü evvela bizde Bolşevikliğin sırayetini hazırlayacak sebepler yok. Ne sermaye sahiplerimiz ne bankalarımız ne amele meselemiz ne arazi meselemiz mevcut. Saniyen bütün hareketimizi ev muamelatımız tanzim eden şeriat sosyalistlerin, Bolşeviklerin bundan asırlarca sonra bekli bulabilecekleri düsturların esasların en insani, en ulvi, en fitri, en şefik, en rahim eşkalini ihtiva etmektedir. Binaenaleyh, Bolşeviklerin Garb medeniyetini yıktıkları gün bizim esaslı hiçbir şeyimiz sarsılacak değildir. Sarsılsa sarsılsa Avrupalıları körü körüne ve hiç lüzumsuz yere taklit ederek aldığımız birtakım şeyler sarsılacaktır ki zaten bugünkü felaketimizin en birinci sebebi o mefasidin harim-i mevcudiyetimize sokularak hayat-ı ictimaiye ve siyasiyemizi zehirlemesidir.

Şu halde bizim Bolşeviklerden korkmamıza mahal olmadığı gibi, Bolşevik olmaya da ihtiyacımız yoktur. Biz elimizdeki şeriatın ahkamına, esasât-ı fazulasına tamimiyle sarıldığımız gün yakamızı kurtarmış oluruz.

Evet, düşmanın düşmanı ile dost olmak itibarıyla müşterek, müte-kabil menafi dairesinde Bolşeviklerle ittifak yapabiliriz. Garbın alem-i beşeriyeti, bilhassa biz Müslümanları ezmek için kuvvet almakta oldukları o mel'un zulüm müesseselerini yıkmak hususunda Bolşeviklere yardım da ederiz. Artık ittifakın zamanını, zeminini, dairesini, bu muavenetin derecesini tayin etmek tabidir ki selahiyet sahiplerine aittir. O cihetleri onlar düşünsünler, onlar halletsinler. Böyle bir ittifaktan biz ne kadar istifade edersek Ruslar da o derece müstefid olacaklardır. Çünkü, ihmal edilmeyecek bir kuvvet olduğunu demincek söylediğimiz İslam alemi kendileriyle müttefik

olmak şöyle dursun, bitaraf olmakla bile Bolşeviklere pek kıymetli muavenette bulunmuş olur. Buna mukabil, şimdiye kadar cenuptan, şarktan, garptan mahrusiyet içinde kalan Müslüman milletlere de böyle bir ittifakın vereceği faideler inkâr olunamaz. Henüz silah tedarik etmemiş olanları silahlandıracaklar, arkalarından emin olarak önlerindeki düşmanı denize dökmeye, asırlardan beri kaydettikleri istiklali ele geçirmeye muvaffak olacaklardır.”⁴⁴

M. Akif'in Bolşeviklik ve Ruslar ile ilgili görüşleri zamanı ve zemini çerçevesinde tutarlılık göstermektedir. O ilkesel olarak Ruslara veya Rusya'ya karşı ya da düşman değildir. Müslümanları ezen Çarlık Rus rejimini tasvip etmez. Bolşeviklerin kurduğu Sovyet Sosyalist Rus rejimine sırf Rus olduğu gerekçesiyle düşman değildir. Bolşeviklere diyaneten karşıdır, ancak siyaseten iş birliğinden yanadır. Bu yaklaşım Millî Mücadele'ye Bolşevik Rusların yardımı ile açıklanabilir. Bununla beraber, Rusya Müslüman önderlerin, Kafkasya Müslüman önderlerin Türkistanlı Müslüman önderlerin özellikle de cedidcilerin önemli bir kısmı da aynı kanaattedir. Abdürreşid İbrahim de bu fikre bir süre yakın durmuştur.⁴⁵ Türkistan cedidcilerinden A.Fıtrat da mesela, *Şark Siyaseti* adıyla 1019'da yazdığı risalesinde aşağı yukarı M. Akif ile aynı fikirdedir.⁴⁶

II. Abdülhamid'e Bakışı

A. İbrahim'in II. Abdülhamid ile ilgili kanaatleri ve ilişkisi inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Hatıralarında şöyle der:

“Aciptir! Namına uydurulmuş İttihad-ı İslam fikirlerinden Hamid kendisi korkardı. Diplomatları ürkütmek hususlarında Hilafet namı ile, İttihad-ı İslam davalarıyla şeytan oyunlarını oynayabilmiş ise de, Hamid silvaki o fikrin büyük düşmanı idi. Hamid'in aklı vardı, dehşetli vehmi kadar, imanı da büyüktü. Harici düşmanlarından ziyade harici düşmanların ellerinde her vakit alet olabile-

⁴⁴ Mehmet Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, Mevıza ve Hutbeleri, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu, DİB yay, Ankara, 1991, s. 154-156.

⁴⁵ Seyfettin Erşahin, Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi), TDV yay, Ankara, 2007, s. 81-87.

⁴⁶ Seyfettin Erşahin, Türkistan'ın Milli uyanışında Özbek Cedidciler Abdurrauf Fıtrat Örneği, MAMER yay, İstanbul 2021, s. 249-271.

cek Saray hademelerinden, devlet adamlarından korkardı. Bir kaç defa Sarayın bütün fitnelerini gördükten sonra bir vakit Sarayın bütün fitnelerini idare etmiş Hamid, daha büyüklerine kendisi her vakit maruz idi. Buna göre Hamid'in aklı da sofiyane imanı da dehşetli vehminin elinde tamamen mağlub idi. Harici ve dahili küçük ve büyük fitnelere seyirci kalmaktan başka çare bulamıyordu. Hilafet vazifeleri huzurunda devletin aczini bilirdi. Aciz olduktan sonra Hilafet davalarının kuvvetli düşmanların hücumlarına bahane olmaktan başka faydası yoktu.

İngiliz'in Kadim Siyaseti

İslam memleketlerinin en zengin kıt'alarını istila etmiş İngilizlerin İttihad-ı İslam fikirlerine, Hilafet-i İslamiye hareketlerine mukabil tedbir olmak üzere mücez açık programları mine'l-kadim var idi. Zann-ı gâlip Hamid haberdâr idi: Kendisinin himayesi tahtında Hilafet-i Arabiyyeyi ihya edip Türkleri kuvveten itibardan iskat ettikten sonra Hilafeti Arabiyye kuvvetleriyle bütün alem-i İslamiyeti kendi tarafına celbetmek siyaset-i dürbîn-i mübîni (uzun vadeli açık siyaseti) İngilizlerde muhakkak var idi."⁴⁷

A. İbrahim'in II. Abdülhamid ile ilgili tutumunu M. Akif de onun ağzından mısralarına yansıtmıştır. II. Abdülhamid onun için vehham (çok vehimli / kuruntulu / takıntılı)'dır. Bu da istibdada sebebiyet vermektedir:

Bir zamanlar yine İstanbul'a gelmiştim ben. / Hale baktıkça fakat ümmetin âtisinden

Pek derin ye'se düşüp Rusya'ya geçtim tekrar. / Geçmeseydim edeceklerdi ya zaten icbar!

Sıgıyıyor en büyük endazeye işler artık; / Saltanat namına, din namına bin maskaralık.

Ne felaket, ne rezaletti o devrin hali! / Başta bir kukla, bütün milletin istikbali,

İki üç kuklacının keyfine mahkum olmuş; / Bir siyaset ki, didiklerdi eminim Karakuş!

Bu husuta şu kadarını söyleyelim ki A. İbrahim II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde 1890, 1894-96 olmak üzere iki defa Osmanlı topraklarına gelmiş ve faaliyetlerde bulunmuştur. 1902-1904 yılları

⁴⁷ Bigi, Tarihın Unutulmuş Sahifeleri, s. 11-12.

arasında Jaaponya'da ikamet ederken de II. Abdülhamid'e mektuplar yazmış, rapor göndermiştir. Kendisi de bir ittifak-ı İslamcı olan A. İbrahim'in ittifak-ı İslamı ana siyaseti haline getiren Abdülhamid' karşı olan duygu ve düşüncelerini telif etmek zorlaşmaktadır. Belki de daha fazlasını beklemektedir de bulamamıştır. Ya da Mehmed Akif gibi bazı İslamcı çevrelerin etkisiyle II. Abdülhamid'e yönelik tavır geliştirmiştir.

Osmanlı-Japonya İlişkilerine Katkısı⁴⁸

Bir yandan canhıraş şekilde Müslümanların dirliğini, birliğini Osmanlı Hilafeti etrafında toplanmada buluyor aynı zamanda cepheyi daha da genişleterek Japonların da dahil olduğu bir Büyük Asya birliği hayal ediyordu. Bu tutum son yüzyıldaki hem genelde Müslüman öncülerde hem de Cedid geleneğinde pek görülmeyen bir durumdu. Müslüman öncülerden bir kısmı şiddetle Avrupa'yı reddedip sadece Müslümanlararası bir birlikten bahsederken bir kısım Müslümanlar, bazı İslamcılar özellikle de Türkçüler Avrupa ile de işbirliği yapılabileceğini savunuyorlardı. Cedidciler ise ağırlıklı olarak Avrupa ile fikri ve siyasi birliğin olabileceğini düşünüyorlardı. Hatta İsmail Gaspiralı, Abdurrauf Fıtrat gibi cedidciler Avrupa, hassaten de İngiliz Emperyalizmine karşı Rusya ile birlik oluşturmaktan yana idiler. A. İbrahim'in hem kalkınma adına hem de emperyalizme karşı Japonya ile işbirliği önerisine İstanbul'dan da katılanlar olmuştu. Özellikle de Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad çevresi M. Akif örneğinde olduğu gibi bu fikre sıcak bakıyorlardı.

M. Akif Avrupa'ya karşı çıkarken ilerlemeye örnek olarak Japon yenileşmesini göstermektedir. Bu esasen önemli bir tekliftir. Osmanlı yenileşme tarihi büyük ölçüde Avrupai çizgide gelişmişti.

---

⁴⁸ Bu konuda bkz. Türk-Japon İlişkilerinin Dönüm Noktasında Abdürreşid İbrahim: Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 Mayıs 2012, Konya Bildiriler, edit. Okan Haluk Akbay, Konya Japon Kültür Merkezi yay, Konya, 2012; Abdürreşid İbrahim ve Zamanı: Türkiye-Japonya Arasında Avrasya, haz. A. Merthan Dündar, TTK yay, Ankara, 2018; Sidar Ergül, Mürşid-i Seyyah Abdürreşid İbrahim ve Japonya'da İslam, SDAM Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi, İstanbul, 2022.

Medeniyet adına ne varsa oradan alınabileceği ileri sürülmüştü. A. İbrahim'den mülhem Akif Batı-dışı bir yenileşmeyi önermekteydi. Bunun anlamı şu idi ki Avrupa ya da Batı olmadan da milli değerler üzerinden yenileşmek mümkündür. Bunun en iyi örneği Japonya'dır. İslam dünyası da bu örnek üzerinden bir yenileşme ve kalkına gerçekleştirebilir. Üstelik Japon kültürü ile İslami değerler oldukça yakındır. O Japonya'da Asya yayılcılığını benimseyen milliyetçilerle ilişki kurmuştur. "İttihad-ı Şark" (Doğu Birliği) projesi veya idealinde Osmanlı Devleti'ni önder olarak düşünmüştür. Bu birlik gerçekleşirse geniş bir coğrafyayı ve kalabalık bir nüfusu temsil edecekti. Zira İbrahim zaten İslamiyeti kabule yakın hatta başlamış olan Japonların sonunda Hilafet makamına biatlerini de ummuştur.⁴⁹ Ancak hemen şunu hatırlatalım ki Japonlar Meiji Restorasyonu (1868-1912) diye bilinen dönemde yenileşme adına Avrupa'dan ilim ve teknoloji transferi yapmışlardır.

Abdürreşid İbrahim ilki 1902-1903'te olmak üzere fırsat buldukça Japonya'ya gitmiştir. Japonları Asya'nın kurtarıcısı gibi düşünmüştür. Japonlar 20. yüzyıl başlarında yeni bir din arayışına girmişlerdi. Bu seyahatlerin amacı hem siyasi hem dini idi. Bir yandan Ruslara karşı yeni müttefikler bulma sadedinde Japonları en uygun seçeneklerden biri görüyor, diğer yandan o millet İslamiyete kazanmaya çalışıyordu. Çarlık Rusya karşısında dirayet gösteren Japonlardan yardım istedi. 1904-1905 Japon-Rus Savaşı akabinde Japonlar Mukden Zaferini kazanıp Rusları adalardan çıkarmışlardı. A. İbrahim de 1908 sonlarında tekrar Japonya'ya geçti ve yaklaşık sekiz ay kaldı. Japon hanedanına yaklaştı, aileden prens *İtō Hirobumi*'nin yakın dostluğunu kazandı. Prens bir gün İbrahim'in önünde şehadet getirip İslamiyeti kabul etti.⁵⁰ Bu çerçevede İbrahim Japonya'da İslamiyeti yaymak için de 1909 başlarında "Asya

⁴⁹ Ahmet Demir, "Abdürreşid İbrahim Etkisiyle Mehmet Akif Ersoy'da 'Batı-Dışı Modernleşme Örneği Olarak Japonya' Düşüncesi" *Hitit İlahiyat Dergisi*, Cilt: 21 Sayı:2, Aralık 2022, ss. 1037-1066; Hasan Barlak, "Japanese Ideal of Abdürreşid İbrahim: Eastern Union and Ottoman Caliphate", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi International Journal of History* 13/6, December 2021, ss. 1751-1769.

⁵⁰ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, c. I, yay. Eşref Edib, İstanbul, 1328/1910, s. 263-265; Barlak, s. 1756.

Gi Kay” (Asya Müdafâ Kuvveti) adıyla bir de dernek kurdu. Yine aynı yıl Tokyo’da bir cami yapımını başlattı. Japon prens Sultan II. Abdülhamid’e Japon kralından, kendilerine İslamiyeti öğretecek bir heyet göndermesini talep eden bir mektup getirdi. Bu arayışı iyi bilen A. İbrahim de Sultan’a durumu anlatan bir mektup yazdı. Sultan, Selanik’te yaverliğini yapmakta olan Ali Fethi (Okyar) beye konuyu şöyle anlatır:

“Şimdi size hicran olmuş bir hâtıramdan bahsetmenin sırasındır beyefendi oğlum... Tarihi sarih olarak söyleyemeyeceğim, fakat, Ruslara karşı kazandıkları zaferin arifesinde idi. Japon İmparatorluk ailesine mensup bir Prens, beni ziyarete geldi. İmparatorundan hususî bir mektup getiriyordu. Benden, İslâm dininin muhtevasını, iman esaslarını, gayesini, felsefesini, ibadet kaidelerini izah edecek kudrette bir dinî-ilmî heyet istiyordu. Bunun sebebi vardı. Orada İslâmiyeti yaymayı, mukaddes vazife sayan Abdürreşit İbrahim isimli, aslı Kazanlı olan bir Müslüman âlimden mektup almış, Japonya’daki İslâm’ı tamim hareketine yardımcı olmam istenmişti. İslâm âleminin Halifesi idim. Bir taraftan daima iftihar ettiğim ve hizmetkârı olmaya çalıştığım bu âli vazife, diğer taraftan ruhumda bu mahiyette şerefli hizmete duyduğum hasretle, mümkün olan her şeyi yaptım, fakat bu yardımım daha çok maddî sahada kaldı. Çünkü Abdürreşit İbrahim Efendi, bizim din adamlarımızdan başka hüviyet içinde idi. Türkçe, Arapça, Farsça’dan başka Rusça, Japonca biliyordu. Avrupa’yı baştan aşağı dolaşmıştı; Çin’i bile görmüştü. Kırk yaşından sonra Fransızca ve Lâtince’yi de öğrendiğini yazmıştı. Japonya’da Şinto dininin değişen şartlar içinde Japon münevverlerini tatmin etmediğini, mantık, akıl, ilim, ruh birliği ve cihânşumul felsefeyi temsil edecek bir dinî-mânevî hareketin, Japon milletince benimseneceğini, İslâmiyetin de aslında bütün bu vasıfları ihtiva ettiğini, sadece hakikatleri izah edecek kudret ve ilmî-mânevî kıfayette şahsiyetlere ihtiyaç olduğunu yazmıştı. Japon imparatorundan, ailesinden bir Prens’in ziyareti ile böyle bir mektup da alınca, mevzuun ehemmiyeti hâdisе olarak önümde idi. Fakat, bizdeki din adamlarının ilmî ve mânevî seviyelerini çok iyi biliyordum... Düşündüm ki, Japon İmparatorunun istediği Müslüman din âlimleri kendi ülkemizde olsa, ve onları ben bulabilseydim, Japonlardan evvel kendi milletimin ve Halife, yani Peygamberimizin vekili olarak İslâm âleminin istifadesini temin ederdim. Şöhret yapmış ilmiye mensuplarını tanıyordum. İçlerinde şahsen hürmete şayan çok şahsiyet vardı. Ekseriyetle de şahsen faziletli

idiler. Fakat ilmî kudretleri olduğu kadar cihâmî telâkki tarzları, bu kadar büyük ve İslâmiyetin mukadderatı üzerinde tesir yapacak mevzuu ele almaya, neticelendirmeye müsait değildi... Japon İmparatorunun istediği Müslüman din alimlerini yetiştirecek feyyaz menbâlar da artık mevcut değildi.”⁵¹

İbrahim Japonya meselesini Babıali'ye/İstanbul hükümetine de anlatmıştır. 1910'da dönemin sadrazamı Kamil Paşa ile görüşmüş Japonya'ya yönelik hem dini hem siyasi ilişki kurulmasını istemiştir. Dini bakımdan orada İslamlaşma noktasında ciddi bir potansiyelin olduğu, siyasi yönden de Asya'dan edinilecek bir müttefiğin Osmanlının elini güçlendireceğini söylemiştir. Kamil Paşa'dan aldığı cevap olumsuzdur:

*“Hocam biraz son/geç kalmışsın. Sultan Aziz devrinde gelmiş olsaydın büyük iltifatlar görürdün. Cennet mekan böyle meselelere çok meraklı idi. O zaman Bahriyemizin de kuvveti büyük idi. Merhum Aziz senin gibi bir adamı mahsus bir cihazla gönderirdi. Hamid de bir ilmi heyet gönderecek olmuştu. Bizim Ertuğrul uğursuz oldu. Hamid de severdi lakin kudreti yoktu”.*⁵²

M. Akif de o yıllarda Japonya'dan ümitlidir:

Sorunuz şimdi de Japonlar da nasıl millettir? / Onu tasvire zafer-yâb olamam, hayretti.

Şu kadar söyleyeyim: Din-i mübinin orada, / Ruh-i feyyazı yayılmış, yalnız şekli Buda.

Siz gidin saffet-i İslam'ı Japonlarda görün. / O küçük boylu, büyük milletin efradı bugün.

Müslümanlıktaki erkan-ı sıyanette ferid. / Müslüman demek için eksiği ancak tevhid.

Doğruluk, ahde vefa va'de sadakat, şefkat; / Acizin hakkını i'laya samimi gayret;

En ufak şeyle kanaat, çoğa kudret varken; / Yine ifrat ile vermek, veren eller darken;

Kimsenin arzına, namusuna yan bakmayarak, / Yedi kat ellerin evladını kardeş tanımak

⁵¹ Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, haz. Cemal Kutay, Tercüman Tarih yay, İstanbul, 1980, s. 101-103.

⁵² Bigi, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, s. 8.

*"Öleceksin" denilen noktada merdane sebat; / Yeri gelsin, gülerek,
oyunayarak terk-i hayat;*

*İhrasât-ı hususiyeyi söyletmeyerek, / Nef'i şahsiyeyi umumunkine
kurban etmek;*

*Daha bunlar gibi nice nâdire gördüm orada... / Ademin en temiz
ahfadına malik bir ada.*

*Medeniyet girebilmiş yalnız fennniyle... / O da sahiplerinin lahik
olan izniyle.*

*Dikilip sahile binlerce basiret, im'an; / Ne kadar maskaralık varsa
kovulmuş kapıdan!*

*Garb'in eşyası, eğer kıymeti haizse yürür; / Moda şeklinde gelen
seyyie gümrükte çürür.*

*Gece gündüz açık evler, kapılar maldalsız; / Herkesin sandığı
meydanda, bilinmez hırsız.*

*Ya o mahviyyetti insan görmez bir yerde... / Togo'nun umduğunu
tavrı mı vardır? Nerde! "Gidelim" der götürür; sonra gelip ta ya-
nıma; / Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanıma.*

*Müslümanlık sanırım parlayacaktır orada; / Sâde Osmanlıların
gayreti lazım arada.*

*Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler / Ulema vahy-i ila-
hi'yi mi bilmem, bekler?"⁵³*

Milli Mücadele ve Cumhuriyete Bakışı

A. İbrahim hayatının Üçüncü Seyahat olarak da adlandırılan bir gezi ile Rusya'ya ulaştı. Orada gördüklerinden de sukut-i hayale uğradı. Sosyalist Bolşevik rejimi, özellikle de Müslüman halkı, direncini kırmak için dini, siyasi, sosyal baskı, dahası kıtlık ile başbaşa bırakmıştı. Bu sırada Türkistan-ı Çini'ye Doğu Türkistan'a geçti. Burada, halifenin memleketi Türkiye'den geldiğinden dolayı büyük ilgi gördü. Bölge Müslümanları Anadolu'daki Milli Mücadele ve İstiklal Harbi'ni ulaşabildikleri kaynaklardan takip etmeye çalışıyorlardı. A. İbrahim onlar için büyük ve birinci elden kaynaktı. O her imkan ve mekanda Milli Mücadele ve Mücahade'yi anlatıyordu. Halkın ilgisine dair bir hatırası halkın ilgisinin düzeyini ve yoğunluğunu göstermektedir. Halk Milli Mücadele'nin zaferle

⁵³ Mehmed Akif Ersoy, Safahat, s. 144-145.

sonuçlandığını duyunca şükür ve sevinç nişanesi olarak camide mevlid okuyup şükür namazları kılmaktadır A. İbrahim gece camına taş atıldığını fark eder. Bu arada birisi “Cemaat-ı Müslimîn camide toplandılar, sizi bekliyorlar” diye seslenmektedir. Der ki *“Hemen camiye koştum. Yüzlerce muvahhidin sevinç gözyaşları dökerek Rabbü'l-Âlemîn'e münâcaatta bulunuyor; secde-i şükranâ kapantıyorlardı... Herkesin ağzında; Halife ordusunun ve onun vekili Gazi Mustafa Kemal'in ismi dolaşıyordu. Ne âsûde bir hayat yaşıyorlardı. İnsan görmeye doyamıyordu.”*

A. İbrahim Doğu Türkistan'dan tekrar SSCB'ne döndü. Başta V. Lenin ve J. Stalin olmak üzere Sovyet liderler ile Çarlık döneminde uygulanan haksızlıkların kaldırılması, Bolşevik ihtilalinden Müslümanların zarardan ziyada yarar görmeleri yönünde görüşmeler yaptı. Bu yıllarda Moskova'da SSCB'nde görev yapan İslâm ülkeleri yetkilileri için tercümanlık hizmetleri yürüttü. Ne var ki Sovyet Rus baskısı her geçen gün artmaktadır. 1923 yılında Türkiye'ye geldi. Bu sırada Osmanlı Devleti sona ermiş Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Belki de Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vermemek için çok sevdiği İstanbul'a değil Konya Cihanbeyli Böğrüdelik Köyü'ne iskan edildi ve bir nevi gönüllü sürgün hayatı sürdürdü. Burada, daha önceleri yaptığı çağrılarla gelen muhacir Türkler ile beraber yaşadı, çiftçilik ve muallimlik yaptı, eserler kaleme aldı. Bu köyde o hâlâ Babay (baba) olarak hatırlanmaktadır. Onun talebelerinden berhayat olanlar da bulunmaktadır. Bazen Hicaz'a hacca ve yakın dostları Abbas Halim Paşa ve M. Akif'i ziyaret için Mısır'a gitti. Kimi zaman da Anadolu'yu gezdi.⁵⁴ Söz gelişi İstanbul'da oturan Tahir-ül Mevlevi, hatıralarında 1925 yılı sonlarında Ankara İstiklal mahkemesinde yargılanmak üzere trenle giderken İzmit civarındaki karşılaşmalarından söz eder.⁵⁵

⁵⁴ Bkz. Caner Arabacı, “Abdürreşid İbrahim'in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı”, Akademik Sayfalar, 14/19, ss. 290-303.

⁵⁵ “Akşam üstüne doğru duraklardan birinde Tatar seyyahı, meşhur Abdürreşid Efendi bizim vagonun önüne doğru gelmişti. Nazarlarımız karşılaştı. Göz ile aşinalık, elleri ile dua işaretinde bulundu. Adamcağızın halimizden müteessir olduğu belli idi Allah razı olsun.” Tahir'ül Mevlevi, Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri, Nehir Yayınları- İstanbul, 1991. S. 230.

A. İbrahim'in Türkiye'den ayrılışının siyasi sebeplerinden de söz edebiliriz. Şöyle ki, o İttihad-ı İslam ya da Pan-İslamcı idi; Müslümanların birliği fikrine inanıyordu. Yeni kurulan rejim ise milliyetçi fikirler üzerine bina edilmişti.

Cumhuriyet rejiminin yaptığı en önemli inkılaplardan biri hilafetin ilgası idi. Bu adım İslam dünyasında olumlu olumsuz bir dizi tepkiye yol açmıştı. A. İbrahim bu konuda atılan adımı “büyük bir isabet” ve “mecburiyet” olarak görmektedir. İşaret ettiğimiz gibi, İngiliz hükümeti açıkça hilafet-i İslamiyeyi “Hilafet-i Osmaniye” olmaktan çıkarıp “Hilafet-i Arabiyye”ye dönüştürmek istemektedir. Seyyid Ahmed Han, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Abdullah Nedim, Abdurrahman el-Kevakibi gibi İslamcılar da buna alet olmaktadır.⁵⁶ Mekke şerifi Hüseyin de aynı siyaset çerçevesinde Osmanlıya isyan etmiş, hatta İngilizleri Kûdüs'te tekbirlerle kaşilayarak büyük bir zillete imza atmıştır. “*Türkiye hükümet-i inkılabiyesi*” de bu zilletleri görerek büyük bir isabetle iptal etmiştir. Böylece kutsal diyaneti dünya işlerine alet ettirme, Kur'an-ı Kerim'i İslam zararına kullandırma rezaletinden kurtarmıştır. Bu aynı zamanda diğer İslam devletlerinin de istiklallerini, izzetlerini, dini kudsiyetlerini kurtarmalarına, gelecekte kuracakları medeniyetin büyük terakkilerine zemin hazırlayacak olan ilk aşamadır.

Bununla beraber 1928 yılı sonlarında Mısır'a gitti. Burada dostları ile görüşmeler yaptı, yayın ve diğer faaliyetlerde bulundu. 1934 yılına kadar burada kaldı. Abbas Halim Paşa'nın bu yıl ölmesi üzerine yine zorluklarla karşılaştı. A. Halim Paşa'nın kendisi için bıraktığı paranın bir kısmını Türkiye'ye ailesine gönderdi. İşaret ettiğimiz gibi, imkanı nispetinde Hicaz'a gidiyor hem hac farızasını yerine getiriyor hem de İslam dünyasından gelen Müslümanlarla görüşmeler yapıyordu. Bu arada Japonya'dan gelen Müslümanlar da onu ısrarla oraya davet ediyorlardı. Nihayet A. İbrahim 1934 yılında 76 yaşında Japonya'ya hicret etti.

---

⁵⁶ Bigi, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, s. 12-13.

Türk polisinin 1944 yılına kadar A. İbrahim ile ilgili tuttuğu kayıtları yayınlanmıştır.⁵⁷ Bu kayıtlarda İbrahim'in ailesine yazdığı mektuplar da bulunmaktadır. Bu belgelerin ortaya koyduğu kadarıyla A. İbrahim hakkında 1931 tarihine kadar devletin dikkate değer bir tahkikatı veya takibatı yoktur. Bu tarihte Türkiye yetkilileri A. İbrahim'in Mekke'de Bolşevik temsilciler ile İslam dünyasının kurtarılması yönünde görüşmeler yaptığı istihbaratına ulaşmışlar ve konunun tahkikini istemişlerdir. 8 Aralık 1931 tarihli Beyrut Başkonsolosluğu yazısında A. İbrahim'in daha önce Konya'dan tanıdığı Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan üyeliği yapan Muhammed Zeynelabidin Efendi ile Mısır-İskenderun'da görüştüğü, ilgili şahsın Türkiye'deki yeni rejimin dine önem vermediğine dair ifadeleri üzerine o şu cevabı vermiştir:

"...siz İttihad ve Tarakki zamanında Meclis-i Mebusan'da bir çok sarıklı idiniz; ve yine siz mehâkim-i şeriyeyi ilga ettiniz. Türkiye'den yeni geliyorum Daha üç ay evvel Ankara'da idim. Hiç kimse ibadetinden alkonmamıştır ve dinsizliğe sevk edilmemiştir. Dolan camilerin dışlarında bile kilim serilerek namaz kıldığımı gözlerimle gördüm. Yeryüzünde daha dindar, daha Müslüman millet yoktur diyerek muhabatına karşı Türkiye'yi savunmuştur."

A. İbrahim'in, aynı belgeye göre yine Türkiye'den ayrılıp giden Mülazim Mahmud Efendi'ni sağda solda yeni Türkiye rejimi aleyhine konuşması üzerine takibata uğradığı yönündeki şikayetine karşı "Sen de iyi bir adam olsaydın bu muameleye maruz kalmazdın" şeklinde uyarıda bulunmuştur.⁵⁸

A. İbrahim'in 1913'te başlayan Türk vatandaşlığı 1933'te sona ermiştir. Bunun akabinde de ifade ettiğimiz gibi Türkiye'den ayrılmıştır. Hem vatandaşlıktan çıkarılma hem de Türkiye'den ayrılmasında uluslararası bir baskıdan söz edilebilir. Türklerin bağımsızlık hareketlerini daima desteklemiş olan A. İbrahim 1934'lerde Doğu Türkistan'daki mücadeleye de maddi-manevi desteğini esir-

⁵⁷ Caner Arabacı, "Abdürreşid İbrahim'in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı", Akademik Sayfalar, C. 14, Sayı 19, ss. 290-303; A. Merthan Dündar, "Abdürreşid İbrahim Hakkında Polis Kayıtları Üzerine", Abdürreşid İbrahim ve Zamanı, ss. 75-86.

⁵⁸ A. Merthan Dündar, "Abdürreşid İbrahim Hakkında Polis Kayıtları Üzerine", Abdürreşid İbrahim ve Zamanı, ss. 75-86.

gememiştir. Bu amaçla Yalova'da Atatürk ile de görüşmüştür.⁵⁹ Bu bağlamda Türkiye'den ayrılması rejim ile olan bir sorun değil Doğu Türkistan davası için müttefik arayışı çerçevesinde Japonya'ya gitmesinden kaynaklanmaktadır. O tarihten itibaren de o ülkede kalmıştır. Çin ve Rusya karşıtı siyaset izleyen ve Doğu Türkistan davasını destekleyen Japonya da onu sürece katmak için adeta davet ve teşvik etmiştir. O tarihlerde II. Abdülhamid'in torunu Şehzade Abdülkerim ve ve Ayaz İshaki de Japonya'ya göçmüşlerdir.⁶⁰

Bu hususta işaret edilmesi gereken bir başka nokta da şu ki A. İbrahim'in Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere Cuhuriyet'in kurucularını ve yeni rejimi hedef alan hiç bir yazısına bu güne kadar rastlanmamıştır. Aksine, destekleyen fikri ve fiili girişimleri raporlara yansımıştır. Anlaşılan o ki Cumhuriyet döneminde kurucu kadronun karşısına geçmemiş, hatta işbirliği içinde olmuştur denebilir. Söz gelişi 1926'da Batı Türkistan'a (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan) yaptığı üç aylık seyahat raporunu Türkiye'ye dönünce Mustafa Kemal'e takdim etmiştir. Kızı Fevziye Hanım'a gönderdiği 12 Eylül 1924 tarihinde gönderdiği mektubunda, Türkistan'da tuttuğu notları/raporu temize çektikten sonra "Gazi Hazretlerine takdimini" istemiş "Çünkü bütün hareketimden malumat vermek üzere söz vermişim" cümlesini de eklemiştir.⁶¹

Abdürreşid Efendi böylece Türkiye hayatını noktalamış oldu. Japonya'da İslamiyetin yayılması, Türk-Japon ilişkilerinin geliştirilmesi için büyük çaba harcadı. Büyük oranda başarılı da oldu. Tokyo'da bir Müslüman cemaat oluşturdu ve cami yaptırdı. Tokyo'da 87 yaşında, 1944'te vefat etti ve buraya defnedildi.

⁵⁹ Dündar, Abdürreşid İbrahim Hakkında Polis Kayıtları, s. 81.

⁶⁰ Dündar, Abdürreşid İbrahim Hakkında Polis Kayıtları, s. 82-83.

⁶¹ Yazıcı, Abdürreşid İbrahim, s. 590.

Sonuç

Abdürreşid İbrahim Türkiye için İslam dünyası ve Kuzey Türk dünyasının kapısı, Türkiye de onun için geleceğin, ümidin, başarının, dirilişin kapısı idi. Türkiye Türkleri özellikle Asya ya da İslam dünyası ile ilgili doğrudan ve doğru bilgiler, M. Akif'in de belirttiği gibi o günlerde ancak ondan alabiliyorlardı. İslam dünyası da Osmanlı, Hilafet, Milli Mücadele Cumhuriyet Türkiye'si ile ilgili bilgileri ondan alabiliyordu. İbrahim her gittiği yerde ilgisine de ilgisizine de Osmanlı/Türkiye'yi anlatıyor, onun arakasinda durmanın onu önder tanımanın siyasi, dini, ve hatta iktisadi gerekçelerini anlatıyordu. Ona da İslam dünyası inanıyordu. Trablusgarb savaşı sırasın da Balkan savaşı sırasında da İslam dünyasını Osmanlı saflarında yer almaya, destek vermeye çağırıldığında çağırısı İslam dünyasında hatta Japonya'da çok olumlu karşılanmış, söz konusu savaşlara maddi ve manevi yardım kampanyaları tertip edilmişti. Rusya Türklerinin de adeta Osmanlıdaki temsilcisi, gözü-kulağı hamisi idi. Onları sürekli Osmanlı ile işbirliğine çağırıyor, hatta buraya göçte teşvik ediyordu.

A. İbrahim Osmanlı'ya yeni bir ittifak hattı teklif etmişti. Osmanlı-Asya ya da İslam Dünyası-Japonya ittifakı. Bu hem siyasi hem ilmi hem ekonomik hem de anti-emperyalist işbirliği idi. Ona göre ilerlemenin tek yolu Batı ya da emperyalistleri takip ve tallit etmekten geçmiyordu. Bunun başka bir alternatifi ve canlı örneği vardı. O da Japonya idi. Bu ülke ile yapılacak işbirliği hem Osmanlı ve İslam dünyası için hem de Batı dışındaki dünya için kurtuluş olabilirdi.

Abdürreşid İbrahim İttihad-ı İslam siyasetini benimsemiş ve daima savunmuştur. Bu konuda zamanının C. Afgani, M. Abduh, Seyid Ahmed Han, A. el-Kevakibi gibi bazı "sözde" İslamcılarının da ne yaptığının veya yapmak istediklerinin farkına varmıştır. II. Abdülhamid'i de itihad-ı islam konusunda yetersiz görmüş ve "ittihad-ı İslam düşmanı" olmakla suçlamıştır. Ona göre bu siyasette ve davada Abdülaziz daha gayretlidir. Zaten bunu da canıyla ödemiştir.

Eğer Sultan Aziz, Rusları bir süreliğine kendisine inandırıp İngilizlere karşı kullanabilseydi dünya tarihi başka akacaktı. Düşmanı düşmana kırdıracak böylece İslam dünyasını sömüren iki büyük güç Rusya ve Britanya'dan kurtulacaktı.

A. İbrahim Enver Paşa başta olmak üzere İttihat-Terakki çevresiyle de anlaşmış yakın çalışmıştır. İttihat-Terakki zamanının Trablus-garb, Balkan ve I. Dünya savaşları gibi askeri faaliyetlerine fikri ve fiili olarak iştirak etmiş, katkıda bulunmuş, hatta casusluk yapmıştır.

A. İbrahim Anadolu'nun bakir topraklarının işlenerek kalkınmasını istiyordu. Bunun için de bir kanun çıkarılarak özellikle Rusya'dan getirilecek muhacirlerin Eskişehir ve Cihanbeyli örneklerinde olduğu gibi Anadolu'ya yerleştirmesini öneriyordu. Bunların yapacakları fenni tarım ülkenin kalkınmasına büyük katkı sağlayabilirdi.

A. İbrahim'in yetiştirilmek veya ileri tahsil için Osmanlı topraklarına öğrenci getirmesi de önem arz etmektedir. Bu ameliye onun Osmanlı eğitim sistemine inandığının bir işaretidir. Daima eğitimde ıslahat isteyen, toplumun kalkınmasını eğitimde gören birinin bu konuda Osmanlı'yı seçmesi İslam medeniyetinin veya Türk dünyasının buradan ayağa kalkabileceğine olan inancıdır diye düşünüyorum.

Türkiye için A. İbrahim'in anlamı sadedinde dile getirilmesi gereken hususlardan biri onun hala Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını etkilemeye, inşa etmeye devam ettiği olgusudur. Ölümünün üzerinden seksen yıl geçmiş olmasına rağmen siyasetçiler, bilim ve kültür insanları onu anmaya devam ediyorlar. Hakkında lisanüstü tezler yapılmakta, konferanslar, paneller, sempozyumlar düzenlenmektedir. Bu etkinliklerde onun miras bıraktığı fikri ve fiili birikim anlaşılmaya ve anlatılmaya çalışılmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrauf Fitrat, *Şark Siyaseti*, yay, B. H. Ergaşev ve İ. M. Ganiyev, Buhara, 1992.
- Abdürreşid İbrahim ve Zamanı: Türkiye-Japonya Arasında Avrasya, haz. A. Merthan Dündar, TTK yay, Ankara, 2018.
- Abdürreşid İbrahim, “10 Temmuz Edirne Bayramı”, İslam Dünyası, c.1, sayı 11, sene 1331.
- Abdürreşid İbrahim, “Afrika’da Mücahidin-i İslamiyenin Ahvali ve İslamiyetin İstikbaline Dair I”, Sebilürreşad, c. I, sayı 2, 25 Mart 1330, ss. 28-30.
- Abdürreşid İbrahim, “Anadolu’da Bir Cevelan I”, İslam Dünyası, sayı 16, 1331.
- Abdürreşid İbrahim, “İdare-i Maslahat”, Sırat-ı Müstakim, S.160, 17 Eylül 1327, s:50.
- Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam”, Teârûf-i Müslimin, 22 Zilkade 1328 /11 Teşrin-i Sani 1326, c. I, aded 23, s. 363-364.
- Abdürreşid İbrahim, “İttihad-ı İslam”, Teârûf-i Müslimin, 24 Şevval 1328/14 Teşrin-i Evvel 1326, c. I, aded 19, s. 300-301.
- Abdürreşid İbrahim, “Maksad”, Teârûf-i Müslimin, 5 R. Ahir 1328 / 2 Nisan 1326, c. I, aded 1, s. 1.
- Abdürreşid İbrahim, “Panturanizm”, Teârûf-i Müslimin, 18 Rebiulevvel 1328/15 Nisan 1326, c. I, aded 2, s. 17-20; “Yine Panturanizm ya da Akvamı Türk Birleşmesi”, Teârûf-i Müslimin, 17 Cemazilyevvel,1328/13 Mayıs 1326, aded 4, s. 57-58.
- Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslamiyet, I, yay. Eşref Edib, Ahmed Saki Bey Matbaası, İstanbul, 1328/1910.
- Abdürreşid İbrahim, Rusya İmparatorluğunda Müslümanlar: Çoban Yıldızı, Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi yay, haz. Seyfettin Erşahin, Ankara, 2015.
- Abdürreşid İbrahim, Tercüme-i Halim ya ki Başıma Gelenler, Petersburg, Tarih-siz.
- Akçura, Yusuf, Türk Yılı 1928, yeni baskısı, TTK yay, Ankara, 2009.
- Akçura, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, TTK yay, Ankara, 1991.
- Altunbay, Müzeyyen, “Sibirya’dan Japonya’ya Bir Türk Seyyah: Abdürreşid İbrahim Efendi ve Te’ârûf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 9 Sayı: 45, Ağustos, 2016, ss. 527-535.
- Arabacı, Caner, “Abdürreşid İbrahim’in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı”, Akademik Sayfalar, C. 14, Sayı 19, ss. 290-303.
- Arabacı, Caner, “Abdürreşid İbrahim’in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı”, Akademik Sayfalar, 14/19, ss. 290-303.
- Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

- Barlak, Hasan, "Japanese Ideal of Abdürreşid İbrahim: Eastern Union and Ottoman Caliphate", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi International Journal of History* 13/6, December 2021, ss. 1751-1769.
- Çelik, Zeynep, *Avrupa Şark'ı Bilmez: Eleştirel Bir Söylem (1872-1932)*, Koç Üniversitesi Yay, 2012.
- Demir, Ahmet, "Abdürreşit İbrahim Etkisiyle Mehmet Akif Ersoy'da 'Batı-Dışı Modernleşme Örneği Olarak Japonya' Düşüncesi" *Hitit İlahiyat Dergisi*, Cilt: 21, Sayı:2, Aralık 2022, ss. 1037-1066.
- Dündar, Ali Merthan, "Abdürreşid İbrahim Hakkında Polis Kayıtları Üzerine", *Abdürreşid İbrahim ve Zamanı*, haz. A. Merthan Dündar, TTK yay, Ankara, 2018.
- Ergül, Sidar, *Mürşid-i Seyyah Abdürreşid İbrahim ve Japonya'da İslam*, SDAM Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi, İstanbul, 2022.
- Erşahin, Seyfettin, "18. Yüzyıl". "19. Yüzyıl", "20. Yüzyıl", *Tarihte Müslümanlar: Yüzyıl Değerlendirmeleri*, ed. İrfan Aycan, OTTO yay, Ankara, 2020, ss. 243-300
- Erşahin, Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, TDV yay, Ankara, 2007.
- Erşahin, Seyfettin, *Türkistan'ın Milli uyanışında Özbek Ceditçiler Abdurrauf Fıtrat Örneği*, MAMER yay, İstanbul 2021.
- Eşref Edib, Meşhur İslam Seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi, *İslam-Türk Ansiklopedisi*, c.II, No:53-54, s.3-4.
- Eşref Edip, Mehmet Akif: Hayatı-Eserleri ve Yetmiş Muharirin Yazıları, İstanbul, 1962, s.89, 236-239*
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, 1994.
- Karpat, Kemal H. *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş yay, 9. Baskı, İstanbul, 2019.
- Mehmed Akif (Ersoy), *Safahat*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1990.
- Mehmed Akif, "Gayet Mühim Bir Eser", *Sırat-ı Müstakim*, 7 Receb 1328, c. 4, added: 97, s. 322-323, Mehmed Akif Külliyyatı, 5, haz. İ. Hakkı Şengüler, Hak yay, İst, 2000, s. 86-88.
- Mehmet Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, *Mevıza ve Hutbeleri*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Nuran Abdulkadiroğlu, DİB yay, Ankara, 1991, s. 154-156.
- Mertoğlu, M. Suat, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası: Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul: Klasik, 2008.
- Musa Carullah Bigi *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, Berlin, 1933. Eseri İsmail Türkoğlu, *Tarihin Gizli Sahifeleri*, adıyla yeni harflerle yayımlamıştır. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1997, sayı 110, s. 105-114.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, haz. Cemal Kutay, Tercüman Tarih yay, İstanbul, 1980.

- Özbek, Nadir “Abdürreşid İbrahim İslamcı Bir Eylem Adamı”, Toplumsal Tarih, S. 19, Temmuz 1995, ss.7-12.
- Özbek, Nadir, Abdürreşid İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist, Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü'in yayınlanmamış yüksek lisans tezi;
- Tahir'ul Mevlevi, Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri, Nehir Yayınları- İstanbul, 1991.
- Türk-Japon İlişkilerinin Dönüm Noktasında Abdürreşid İbrahim: Uluslararası Abdürreşid İbrahim ve Tük-Japon İlişkileri Bilgi Şöleni 22-23 Mayıs 2012, Konya Bildiriler, edit. Okan Haluk Akbay, Konya Japon Kültür Merkezi yay, Konya, 2012.
- Türkoğlu, İsmail, “Mehmed Akif'in Çevresindeki Kazanlılar”, Kabulünün 100. Yılında İstiklal Marşı ve Mehmet Akif, bölüm 20.
- Türkoğlu, İsmail, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, TDV yay, Ankara, 1997.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Abdürreşid İbrahim”, DİA, c. 1, ss. 295-297.
- Yazıcı, Nesimi, “Abdürreşid İbrahim Üzerine Birkaç Söz”, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996) Yay.haz. Abdulkadir Yuvalı vd., Kayseri 1996.